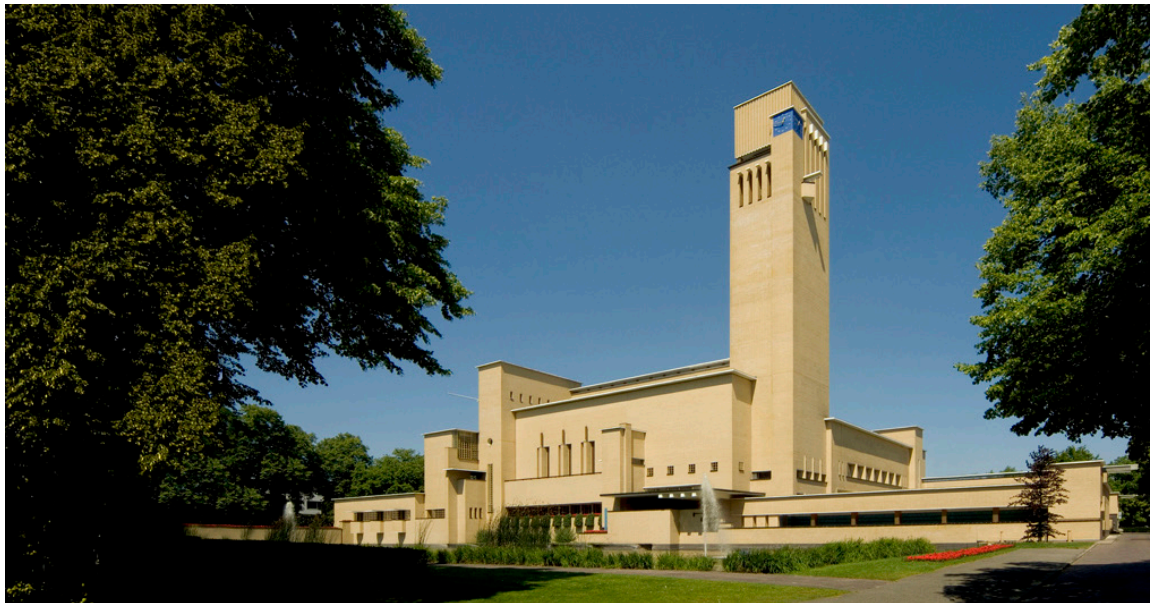

Raadhuis Hilversum

Visiedocument
waardering en duurzaam gebruik

samengesteld door
Van Hoogevest Architecten Carien van Hoogevest
Nibe Birgit Dulski

INLEIDING 3

WAARDERING 5

RESTAURATIE VAN HOOGEVEST 1986 - 1996 9

ONDERHOUD EN BEHEER, PROTOCOLLEN EN AANBEVELINGEN 25

DUURZAAMHEIDSAMBITIES, -ADVIEZEN EN -WENSEN SEPARAAT TOEGEVOEGD

DUURZAAMHEID DOOR DE TIJD HEEN SEPARAAT TOEGEVOEGD

MOGELIJKHEDEN VOOR VERBETERING – DRIE SCENARIO'S SEPARAAT TOEGEVOEGD

inleiding

In dit visiedocument wordt ingegaan op de waarde en omgang met het topmonument van Dudok, het Raadhuis in Hilversum. Hoe kunnen we dit wereldwijd bekende en gewaardeerde raadhuis toekomstgericht gebruiken en daarmee behouden? Dit is de belangrijke vraag die hier aan de orde komt. Daartoe wordt eerst ingegaan op de geschiedenis van het raadhuis en worden vervolgens aanbevelingen gedaan om gebruik te optimaliseren met behoud van monumentwaarden.

Het visiedocument is tot stand gekomen op initiatief van de gemeente Hilversum, afdeling cultureel erfgoed en samengesteld door Van Hoogevest Architecten en Nibe, beide vanuit eigen ervaring met monumenten inzoomend op de monumentwaarde van het Hilversumse Raadhuis, het gebruik en de mogelijkheden tot verduurzaming van het gebouw.

Allereerst wordt de monumentale waarde van het Raadhuis kort samengevat. Waar wordt die waarde door bepaald en hoe kunnen we kwaliteit borgen? De integrale restauratie van de jaren negentig is een belangrijke schakel in de bouwgeschiedenis van het Raadhuis. Er zijn in die periode duurzame oplossingen gevonden voor bouwtechnische en bouwfysische problemen en tegelijkertijd is de kwaliteit die verloren was gegaan door intensief gebruik en gebrek aan consistent onderhoud, teruggebracht, zowel aan exterieur als interieur. Nieuwe toevoegingen en wijzigingen in het interieur zijn niet ingebracht als eigen tijdslaag, maar ontworpen vanuit het Dudokconcept. De onzichtbare interventie was een bewuste keuze die voortkwam uit de wens van alle betrokken partijen om het zogenaamde Gesamtkunstwerk van Dudok te herstellen en volledig in zijn waarde te laten. Met deze aanpak schreef de gemeente Hilversum geschiedenis en ontving niet alleen de Europa Nostra prijs, maar in 1998 ook de prestigieuze prijs voor excellent opdrachtgeverschap: de Pyramide Monumentenzorg. Natuurlijk schept dit verplichtingen om het Raadhuis in een goede staat van onderhoud te behouden. Voor instandhouding is het belangrijk om volgens plan onderhoudswerkzaamheden uit te voeren. Hoe dit voor het Raadhuis is geregeld komt aan de orde. Door een veranderd gebruik van het raadhuis zijn er ook nu weer wensen voor een hedendaags gebruik. De gemeente Hilversum heeft ambities en wensen voor verduurzaming van het Raadhuis. Hoe is men in het verleden omgegaan met duurzaamheid? Hoe kunnen we leren van het verleden? en hoe kunnen we energetische verbetering van het Raadhuis verenigen met behoud van monumentale waarde?

Tot slot worden kaders aangegeven waarbinnen transitie mogelijk is. Hier komen vragen aan de orde over de aanraakbaarheid van het monument. Waar kan wel en waar mag niet worden ingegrepen. Voor alle interventies in het historische casco geldt dat de juiste procedures doorlopen moeten worden, die behoren bij de status van het gebouw. Hiertoe zijn protocollen gemaakt om de gemeente Hilversum duidelijke kaders te bieden voor transitie.
Het Raadhuis van Dudok heeft de oorspronkelijke functie als bestuursgebouw van de gemeente Hilversum behouden en ook alle potentie om die functie tot in de verre toekomst te herbergen. Dat levert meerwaarde op voor zowel het monument als voor de gemeente Hilversum zelf die met het behoud van dit iconische gebouw als bestuurscentrum van de gemeente, bekendheid geniet in binnen en buitenland.

collectie Nederlands Instituut Rotterdam, vermoedelijk een foto die genomen is vrij snel na de opening in 1931

waardering

Waardering in binnen- en buitenland

Het Raadhuis in Hilversum is in 1931 geopend, naar ontwerp van Willem Marinus Dudok (1884 - 1974). Als directeur Publieke Werken en later als gemeentearchitect van Hilversum heeft Dudok veel publieke gebouwen, maar ook woningen ontworpen voor Hilversum. Omdat het hem gegund werd zijn eigen architectenbureau aan te houden, ontwierp hij ook belangrijke gebouwen buiten de gemeentegrenzen. In de lange aanloop naar de realisatie van het Raadhuis Hilversum is in de vele voorontwerpen een opvallende stijlontwikkeling te zien van traditioneel ambachtelijk naar een steeds hoger abstractieniveau. In de fraaie compositie van kubische bouwvolumes van het raadhuis zijn invloeden te zien van Frank Lloyd Wright, Berlage en de Stijl, maar toont zich toch vooral het individuele talent van Dudok zelf. Dit 'opperste' bestuursgebouw vormt het hoogtepunt binnen zijn oeuvre en is het icoon geworden van de gemeente Hilversum, een gebouw dat in binnen en buitenland beroemd werd. Hij was niet voor niets de derde Nederlandse architect, na Cuypers en Berlage, die in de jaren 30 de gouden medaille mocht ontvangen van de Koninklijke Bond van Britse Architecten (RIBA). Met name in Engeland vond de 'raadhuisstijl' navolging. Zo zien we in de raadhuizen in Hornsey (architect R.H. Uren) en Greenwich (architect C. Culpin) een opvallende gelijkenis met het Raadhuis in Hilversum. De reden waarom juist in Engeland het 'romantisch kubisme' van Dudok in de smaak viel, wordt gezocht in zijn ambachtelijke en esthetische benadering van het architectonische vraagstuk en de moderne vertaling daarvan. Daarmee maakte hij de nieuwe architectuur ook aantrekkelijk voor een conservatiever publiek, zoals in Engeland. In Parijs werd Dudok gevraagd om voor de Cité Universitaire het Collège Néerlandais te ontwerpen, een Nederlands onderdak voor studenten die in Frankrijk gingen studeren. Maar ook buiten het Europese continent liet hij zijn sporen na: In het Indiase Calcutta ontwierp hij een recreatiegebouw van 7 verdiepingen hoog, met een hotel en twee bioscopen: de Gardenhouse Cinema en de Lighthouse Cinema die destijds geprezen werden als de fraaiste en modernste bioscopen van heel Azië.

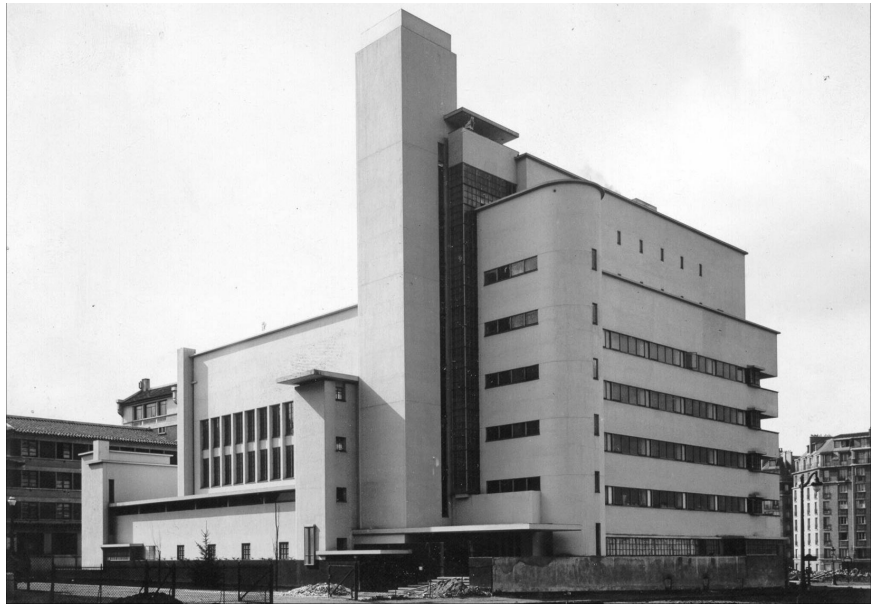

Collège Néerlandais in Parijs, 1938

De raadhuizen in Greenwich (links) en Hornsey (rechts) bij Londen, van de architecten C. Culpin en R.H Uren

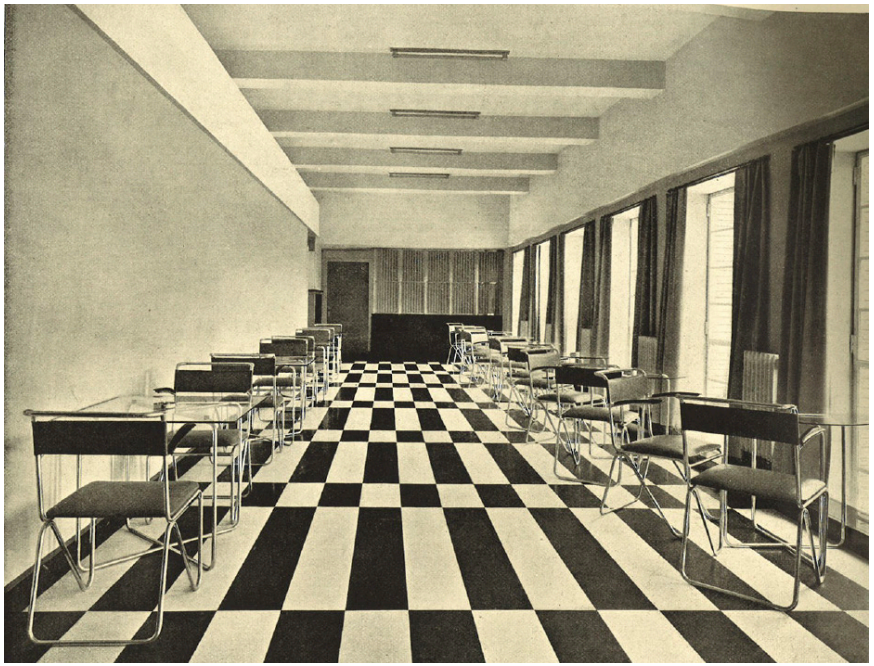

de koffiekamer, 1931

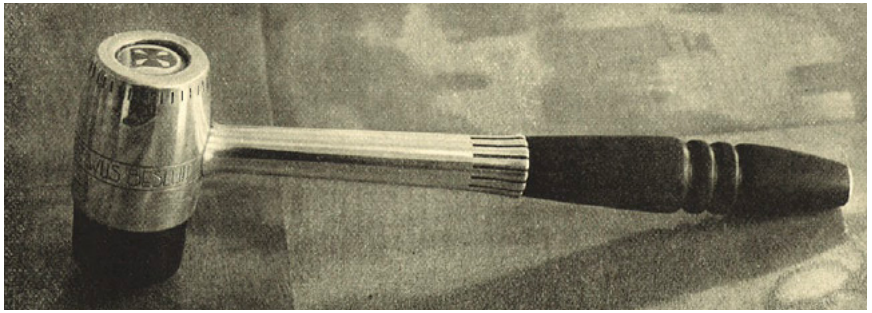

de voorzittershamer, ontworpen door Dudok

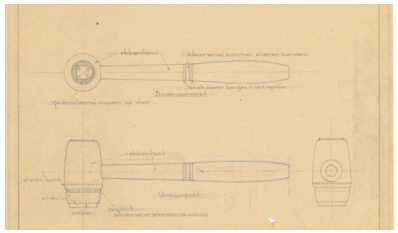

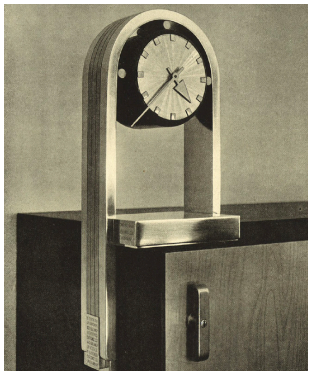

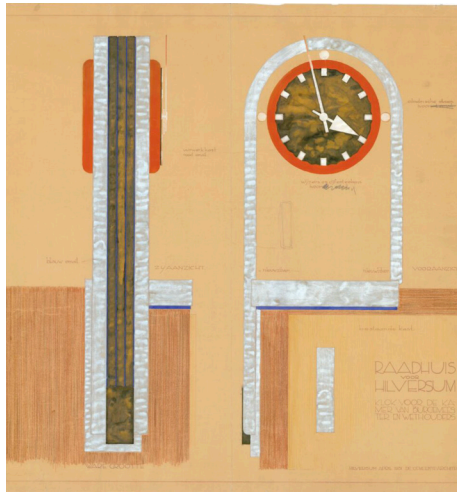

het klokje van de burgermeester, boven de ontwerptekening van Dudok, met links-boven de ontwerptekening voor de voorzittershamer (Dudokarchief HNI, Rotterdam)

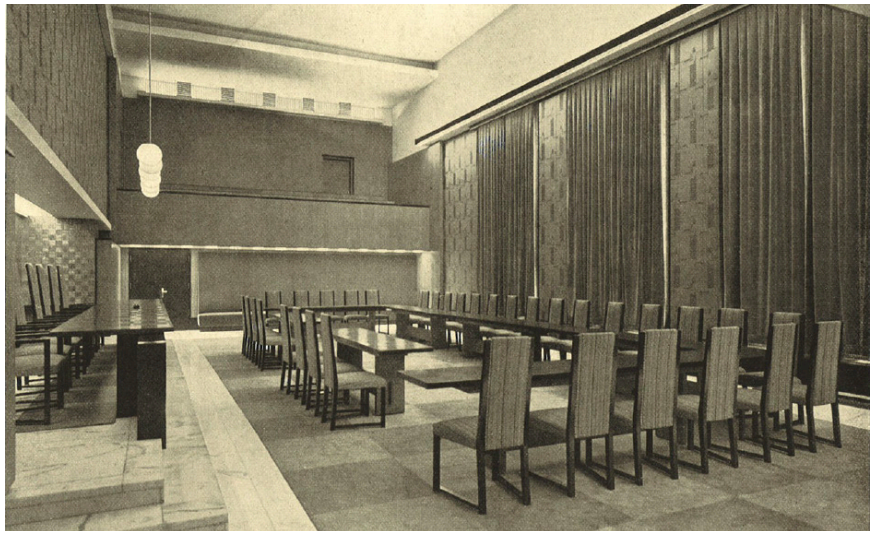

Raadzaal 1931

Het Raadhuis, een Gesamtkunstwerk

De plattegrond en de gevels van het Raadhuis zijn door Dudok ontworpen als functionele en esthetische eenheid. In de opzet manifesteert zich zowel het representatieve bestuursgebouw, als het machtige kantoorgebouw zonder de eenheid van het gebouw te schaden. Het gebouw is in carré vorm aangelegd rond een open patio met vijver. In de vier vleugels zijn bestuurlijke functies en kantoorfuncties in aparte vleugels ondergebracht die met elkaar zijn verbonden door een rond de binnenplaats lopende gang. Bestuurlijke functies bevinden zich in de zuidvleugel, de kantoor- en publieksfuncties in de drie andere vleugels. Op de hoeken zijn stijgpunten ingebracht met een monumentaal trappenhuis bij de hoofdentree in de zuidgevel. In de gevelarchitectuur zijn functies herkenbaar gemaakt door een differentiatie in gevelopeningen en een variatie in hoogte en lengte van bouwvolumes. Het is een stapeling van kubische vormen die maakt dat het gebouw zich aan alle zijden anders toont. In de combinatie van langgerekte bouwvolumes met een manifeste horizontale werking en het verticale element van de hoog opgaande toren, toont Dudok zich een meester in het vinden van evenwicht en harmonie. De langgerekte lage gevels in gele baksteen en de bijbehorende tuinaanleg zijn een natuurlijke overgang naar de kenmerken van de omgeving als tuinstad. Dudok ontwierp niet alleen het gebouw en de tuin, maar ook het interieur tot in details. Daarmee is het Raadhuis een zogenaamd Gesamtkunstwerk waarin opbouw en plattegrond - dus exterieur en interieur inclusief, wand- en vloerafwerking, kleur- en materiaalgebruik en de bijzondere meubels met bekleding – en de tuinaanleg als onlosmakelijke eenheid zijn ontworpen door de architect.

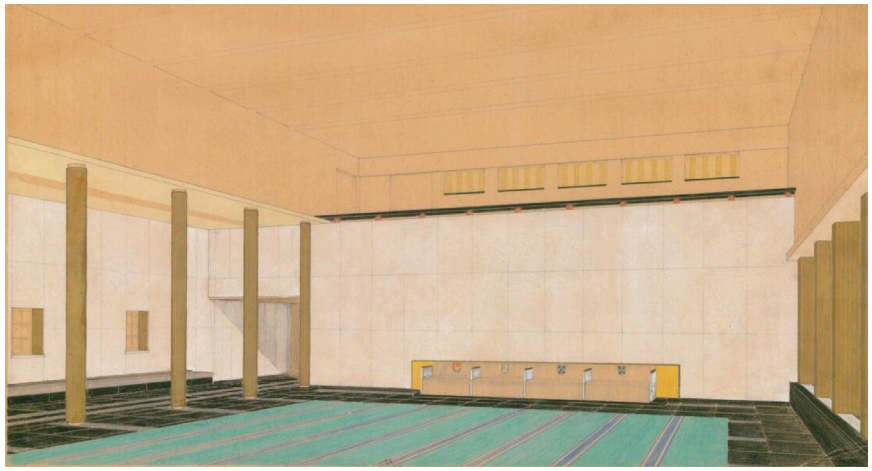

ontwerptekeningen Dudok burgerzaal en bureau van de burgemeester
(Dudokarchief HNI, Rotterdam)

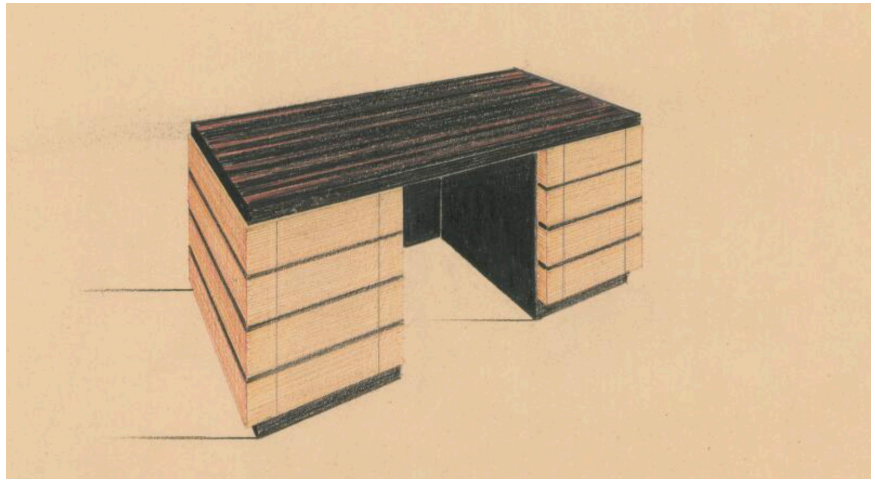

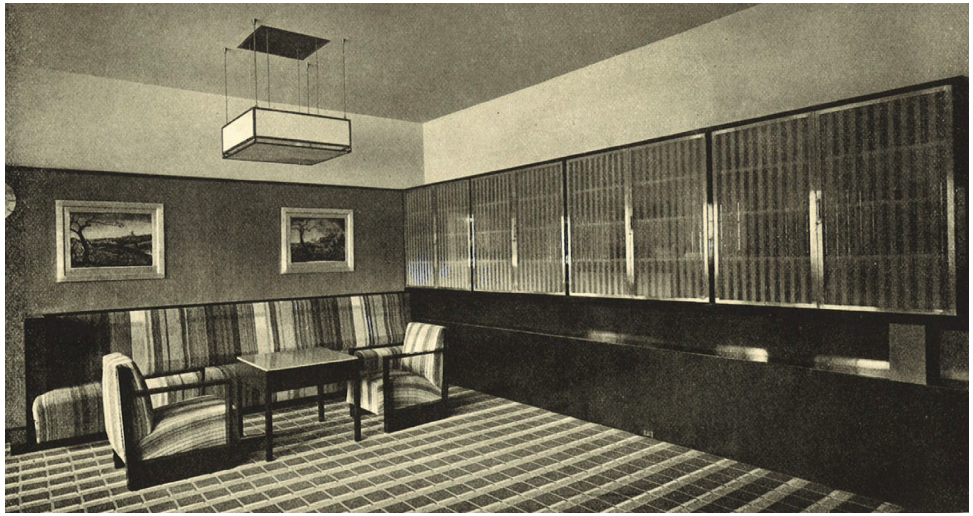

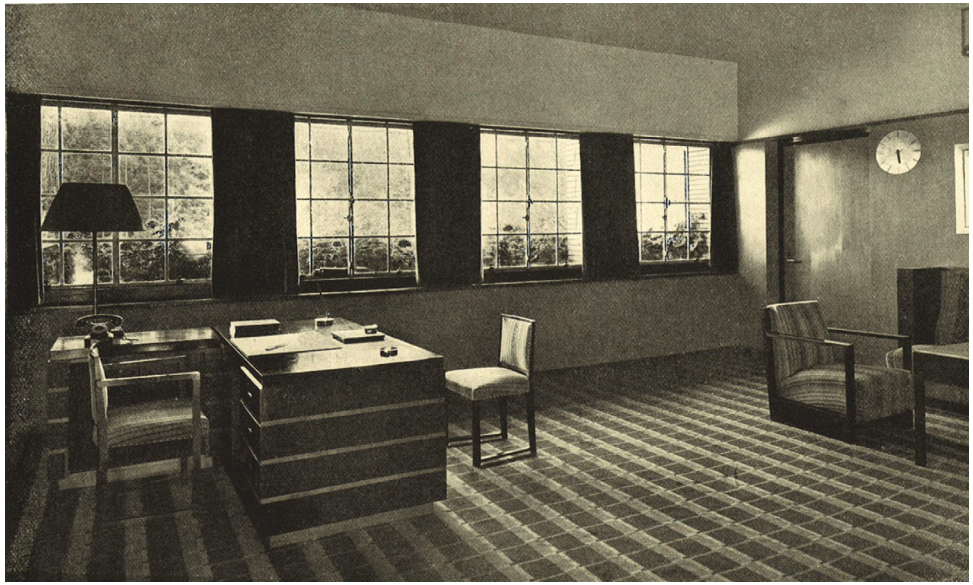

De burgemeesterskamer 1931

De burgermeesterskamer in 1989 met roze geschilderde wanden, een tl-bak aan het plafond, nieuwe wandkast, nieuwe meubilair en nieuwe stoffering passend bij de licht-roze wanden. De kamer is hier tijdelijk ingericht als werkkamer voor ambtenaren tijdens de eerste restauratiefase 1989 - 90.

restauratie 1989 - 1996

Veranderingen in interieur van het raadhuis
Al meteen na de opening mocht het Raadhuis Hilversum zich verheugen in een enorme toestroom van belangstellenden. De vele bezoekers waren onverdeeld lovend. Punten van kritiek kwamen met name van de kant van de ambtenaren die hier hun werkplek hadden. Men vond het tochten, te veel lawaai van slaande deuren bij ontvangsten in de burgerzaal, weinig comfortabele stoelen in de raadzaal, onvoldoende zicht vanaf de tribune op de raadsleden en zelfs een klacht over de stoel van de burgemeester die zich niet onderscheidde van die van de raadsleden. Ook vond men het niet zo gezellig.
Er werden in de loop van 50 jaar allerlei maatregelen getroffen om klachten te verhelpen. Geluidsabsorberende plafonds werden bevestigd onder de stucplafonds. Verlichting werd aangepast, ruimtes verkleind of juist weer vergroot. Beeldbepalende veranderingen waren de wijziging van het kleurenpalet zowel in het interieur als aan de buitenzijde, waar de gele kleur op de stalen ramen overschilderd werd in lichtere kleuren. Het zachte geel maakte plaats voor fris wit. Stoelen en meubels werden vervangen of opnieuw bekleed in afwijkende stof en patroon, gordijnen werden vervangen. Ook raakte het raadhuis sleets door intensief gebruik tijdens de Tweede Wereldoorlog en zuinig onderhoud na de oorlog.

Versneld verouderingsproces van een jong monument
In de Tweede Wereldoorlog werd in het Raadhuis het hoofdkwartier van de Wehrmacht ingekwartierd. Met zijn lichtgele bakstenen gevels en hoge toren was het raadhuis gemakkelijk herkenbaar vanuit de lucht. In 1942 werd de toren dan ook in de steigers gezet om ingepakt te worden met groen camouflagemateriaal. In het interieur werd onvoorzichtig omgegaan met meubilair en zelfs met de marmeren onderdelen die beschadigd raakte.

Al voor de oorlog vertoonde het gebouw scheurvorming in de toren en na de oorlog waren zowel verticale als horizontale scheuren te zien in de langgerekte bakstenen gevels. Ook brokkelde stukken baksteen af en in de fraai gekleurde tegels, afdekstenen en plavuizen kwamen scheurtjes. Kortom het raadhuis leed onder een versneld verouderingsproces. Reden voor de Gemeente Hilversum om in te grijpen. In 1981 diende het college een aanvraag in voor rijksbescherming en daarmee samenhangende subsidie om onderzoek in te kunnen instellen naar de bouwtechnische problemen waarmee het raadhuis te kampen had. Er volgde een periode van onderzoek.

Bouwfysische en bouwkundige problemen
De jonge monumenten hebben alle specifieke bouwtechnische en bouwfysische problemen. Bij Dudok's raadhuis heeft het versnelde verouderingsproces te maken met de constructieve opbouw en de onbekendheid van de architect met de gedragingen van voor die tijd vrij nieuwe materialen, zoals beton en staal. De stalen ramen waren onvoldoende beschermd tegen inwerkingen van het klimaat en het gewapende beton had een te geringe dekking waardoor ijzer in aanraking kwam met vocht en ging roesten, met alle gevolgen van dien. De bouwkundige constructie bestaat uit massieve muren zonder spouw. Hierdoor was de architect in staat diepere raamneggen te maken waardoor een interessanter gevelbeeld ontstond. In de langgerekte gele bakstenen gevels zaten echter geen dilataties. Dit zijn onderbrekingen in het metselwerk die nodig zijn om de werkingen, onder invloed van temperatuurschommelingen, in het massieve metselwerk te kunnen ondervangen. De gietijzeren regenpijpen werden in de massieve muren verborgen, waardoor

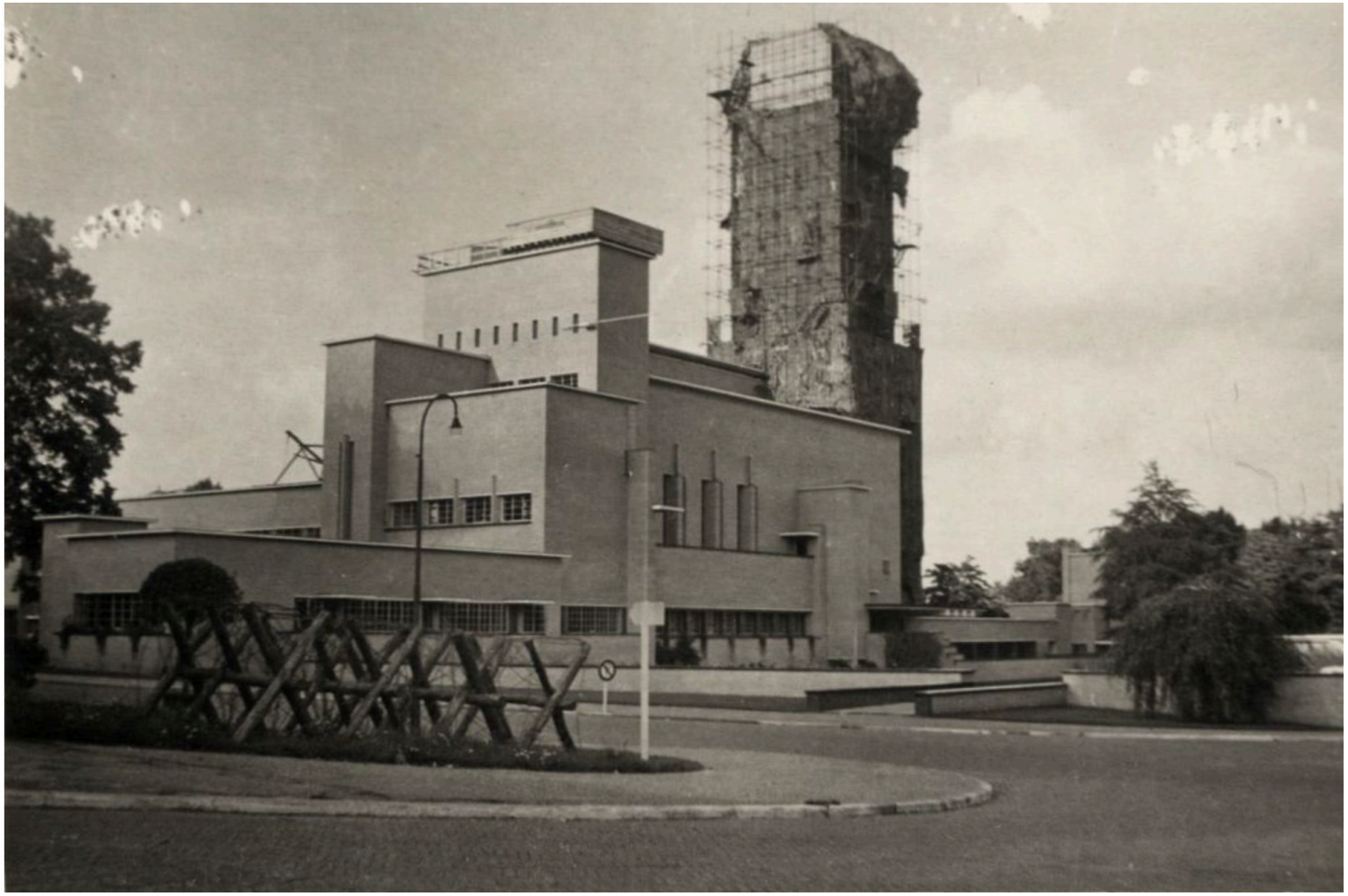

de toren gecamoufleerd in 1942

lekkages niet makkelijk verholpen konden worden. Er ontstond roestvorming en dit veroorzaakte scheurvorming in het omringende metselwerk. Het zijn in sommige gevallen esthetische keuzes die het gebouw minder duurzaam maakte. Zo paste Dudok een bijzondere, schuin naar binnen lopende schaduwvoeg toe, die de horizontale werking van de langgerekte gevels versterkten, maar helaas ook een gemakkelijke inwatering van regenwater mogelijk maakte. De verblendsteen was te zacht gebakken om de mooie gele kleur te behouden, maar bleef daardoor poreus en was dus niet vorstbestendig. Ook de tegels, natuurstenen afdekplaten en plavuizen bleken onvoldoende vorstbestendig te zijn. Zo droegen constructieve en bouwfysische eigenschappen bij aan een versneld verouderingsproces van het raadhuis.

Innovatieve aanpak van de restauratie 1989 tot 1996
Het architectenbureau Van Hoogevest Architecten kreeg in 1986 opdracht voor het maken van een restauratieplan en zou ook leidinggeven aan de uitvoering van het restauratiewerk, dat drie jaar later van start kon gaan. Alle genoemde bouwtechnische en bouwfysische problemen moesten structureel worden opgelost met behoud, en daar waar die verloren was gegaan, herstel van de esthetische kwaliteit van het Dudokconcept. Alle betrokken partijen waren het spoedig eens over de voorgestelde aanpak, die betekende dat noodzakelijke modernisering van het interieur en bouwtechnische verbetering van het exterieur niet als eigen tijdslaag zichtbaar zou zijn. Die aanpak was nieuw voor die tijd. Het raadhuis was het eerste jonge monument dat een integrale restauratie onderging en de specifieke karakteristiek van deze categorie monumenten vroeg duidelijk om een andere aanpak. De onzichtbare interventie stond op dat moment lijnrecht tegenover de gangbare restauratiefilosofie, waarbij het vanzelfsprekend was geworden om nieuwe ingrepen herkenbaar eigentijds te ontwerpen en de historische gelaagdheid te behouden. Bij de restauratie van het Dudokraadhuis werd met deze traditie gebroken. Met deze innovatieve restauratie aanpak heeft de gemeente Hilversum geschiedenis geschreven en ontving daarvoor dan ook de in de inleiding genoemd onderscheidingen. De voor het raadhuis gekozen aanpak zou ook navolging krijgen bij de restauratie van andere jonge monumenten.

Definiëring van het Dudokconcept
Waar wordt die kwaliteit van het Dudokconcept door bepaald? Hoe kan men de waarde definiëren? Hier is op gestudeerd door architecten, architectuurhistorici, interieurspecialisten en ambtenaren van de erfgoedafdeling van de gemeente Hilversum en alle betrokken partijen die sturing gaven aan het restauratieproces en de restauratieaanpak. Kennis en duiding van dat concept was voorwaarde om de doelstelling van een onzichtbare ingreep waar te kunnen maken.

Samenhang tussen gebouw en omgeving
De eerste kwalificaties laten zich meteen aflezen aan de buitenzijde: de hechte samenhang tussen gebouw en omgeving. De verscheidenheid aan hoge, lage, langgerekte en kortere bouwvolumes die in die verscheidenheid toch steeds een eenheid blijven vormen. Rondom het gebouw is voorzien in een parkaanleg, die aansluit bij de tuinstad die Hilversum toen was. Loopt men rond het raadhuis dan ervaar je meteen de coulissenwerking die uitgaat van in hoogte en omvang ongelijke en vlak gedekte bouwmassa's, maar ook de differentiatie in open en gesloten gevelwanden die iets vertellen over de functies die hierachter zijn ondergebracht. De kubische bouw-

massa's met overkragende dakranden in beton geven een wisselend schaduwspel. De hoog opgaande toren versterkt de monumentaliteit van het gebouw en is medebepalend voor de iconische werking die uitgaat van het raadhuis. Dudok introduceert bewust het water: de vijver aan de representatieve zuidzijde waarin de gele bakstenen gevels worden weerspiegeld en de vijver in de binnenplaats die het zonlicht weerkaatst in de omringende vleugels. Het is een subtiel spel van licht, lucht en water, waarvoor de inspiratie wellicht is opgedaan bij het monumentale raadhuis (1911-1923) in Stockholm, dat gelegen is aan het water dat zo'n belangrijke rol speelt in de hoofdstad van Zweden. We weten dat Dudok op studiereis ging naar de noordelijke landen en het stadhuis in Stockholm bezocht, dat toen werd gebouwd naar ontwerp van Ragnar Östberg. Deze architect liet zich inspireren door de Italiaanse renaissancepaleizen met mooie binnenplaatsen met rondom colonnades. Het is een ervaring op zich om vanaf de binnenplaats bij het stadhuis van Östberg de glinstering in het water te zien dat het zonlicht weerkaatst tegen het aan de buitenzijde wat somber ogende gebouw. Hoewel van een geheel andere monumentaliteit zien we ook in Stockholm de hoog opgaande toren met lagere langgerekte vleugels rond een binnenplaats. Het samenspel tussen water, licht, lucht en architectuur is evident. In Hilversum toont Dudok zich een meester in het regisseren van dat samenspel. Parkaanleg met vijver en spuitende fonteinen die zorgen voor de rimpeling in het water vormen samen met de veelvormige architectuur een harmonisch ensemble dat de waardigheid van het opperste bestuursgebouw van de gemeente weerspiegelt. Dudok is niet alleen de regisseur van het schouw en schaduwspel dat zich aan ons ontvouwt, maar ook de dirigent van het orkest; voor hem was architectuur immers niets anders dan verstilde muziek.

monumentaliteit

De representatieve toegang tot het raadhuis bevindt zich aan de zuidzijde. De lange aanloop daarnaar toe loopt parallel aan een tweede, overdekte toegang, van elkaar gescheiden door een reeks kolommen die bekleed zijn met goude en deels rood geglazuurde tegeltjes. De dichte gevelwand van de overdekte toegang is bekleed met azuurblauwe glastegels. Het rijke kleurenpallet van deze twee toegangen zet meteen de toon voor wat we aantreffen in het interieur. De niet overdekte opgang naar de hoofdentree komt via een trap in de hoofdvestibule, waar de wanden en de vloer bekleed zijn met wit marmer afgewisseld met zwarte stroken en een zwarte plint. De entreehal is rijkelijk voorzien van direct en indirect daglicht. De tweede toegang komt een halve verdieping lager binnen en stijgt inwendig naar de begane grond. Het monumentale trappenhuis bevindt zich in het torenlichaam en maakt een deel van de niveaus toegankelijk via trappen en een lift, die hier door Dudok is ingebracht.

De gang als verbindende schakel

De gang op begane grondniveau vormt de verbindende schakel tussen alle in carrévorm aangelegde vleugels rond een open binnenplaats. Zo is de bestuursvleugel met de kamers van burgemeester en wethouders achter de zuidgevel en de bibliotheek voor de registratuur aan de patio-kant een min of meer privaat gedeelte dat via de verbindingsgang aansluiting vindt op de kantoorvleugels. De gangruimte is bekleed met linoleum in lichte groene tinten, de deuren naar aangrenzende ruimtes zijn donkergroen geschilderd, enkele uitzonderingen in rood daargelaten, met stalen dagkanten die zilverkleurig zijn geschilderd. Kenmerkend is de zwarte, uit-

kragende hardstenen plint die tot basis dient van de crèmekleurig geschilderde wanden. Over ieder detail is nagedacht.

Rijke kleurenpalet, bijzonder materiaalgebruik
Het Dudokconcept laat zich in die details aflezen en ook aan het bijzonder rijke kleurenpalet van groene, blauwe, rode, bruine en gele tinten. Kleurschakeringen die voorkomen als schilderlaag, als stoffering, maar in verschillende materialen met materiaaleigen kleuren. Zo is bijvoorbeeld de kamer van de burgemeester geheel betimmerd in blank eikenhout, terwijl het bureau (ook door Dudok ontworpen) is gefineerd met coromandel en horizontale banden van blank ahornhout. Iedere houtsoort met zijn eigen kleuruitdrukking. Er is in representatieve ruimtes veel wit en zwartmarmer toegepast, donkergrijze hardsteen voor de plinten, zacht witte pleister voor de muren. Ook zijn ceramische tegels toegepast in goud, azuurblauw, rood, zwart, zeegroen. In het metselwerk van de buitengevels komen geglazuurde bakstenen voor, zoals bijvoorbeeld bij de wijzerplaat van de klok. De kleuren en het rijke materiaalgebruik zijn essentiële onderdelen van het Dudokconcept.

research naar materiaal en bouwtechniek
Naast onderzoek naar de bouwgeschiedenis en de waarde en essentie van het Dudokconcept is vanuit verschillende disciplines research gedaan naar mogelijkheden om de bouwtechnische problemen en de materiaalschade structureel op te lossen. Voor herstel van scheurvorming in de gevels bood plaatselijk inboetwerk geen structurele oplossing en zou bovendien een esthetisch onwenselijk 'lappendeken effect' met zich meebrengen. Besloten werd om de buitenschil van het aangetaste muurwerk in zijn geheel te verwijderen en een nieuw gedilateerd buitenspouwblad aan te brengen dat werd los gehouden van de binnenmuur. In de spouw is dampwerende folie aangebracht en de regenpijpen werden vervangen in hoogwaardige kunststof, waardoor roestvorming niet meer voor zal komen. Er was gerekend op vervanging van het grootste deel van het metselwerk, maar uiteindelijk kon een kwart van de oude gevels worden behouden, met name aan de minder door zoninstraling belaste noordzijde. Veel zorg en aandacht is besteed aan de keuze voor een goede vorstbestendige baksteen die qua structuur en ook qua kleur overeenkomt met Dudok's verblendsteen. De hoeveelheid nieuwe bakstenen is afgestemd op de totale vervanging van het metselwerk, zodat bij bij herstel van eventuele schade in de toekomst geen storende kleurverschillen ontstaan tussen oud en nieuw werk. De bovenste 14 meter van de toren moest in zijn geheel worden afgebroken en herbouwd, nu wel voorzien van dilataties in het metselwerk. Hier was het proces van scheurvorming en afbrokkelende bakstenen te ver gevorderd voor de bovengeschetste aanpak. De belasting van het later ingebrachte carillon heeft het verweringsproces vermoedelijk bespoedigd. Om alle beschadigde bijzondere materialen, zoals geglazuurde tegels, glastegels, ceramische tegels en geglazuurde bakstenen te vervangen in materiaal dat qua kleur, structuur en maat gelijk was aan het authentieke Dudokmateriaal, moest een specifiek ambachtelijk productieproces op gang gebracht worden, omdat deze materialen niet standaard leverbaar waren in de industrie. Bewaking van duurzame kwaliteit en exacte overeenkomst met het oude materiaal was een belangrijke taak van het restauratieteam.

Stalen ramen
Op de stalen ramen bevond zich ernstige roestvorming. In eerste instantie is gedacht aan vervanging van alle ramen in een minder onderhoudsgevoelig materiaal. Maar de slanke detaillering van de

De bovenste foto's tonen de roestende ramen en afbrokkelende baksteen.

De onderste foto's laten zien hoe een nieuw gedilateerd buitenspouwblad wordt gemaakt in nieuwe verblendsteen en toevoeging van isolatie in de spouw.
Foto's VHA

staalconstructies zou in een andere uitvoering niet kunnen worden gerealiseerd. Een verschil in aanzicht werd door alle partijen als onaanvaardbaar gezien. In de onderzoeksperiode voorafgaand aan restauratie werd een catalogus teruggevonden van de fa. Braat uit Delft, die indertijd de ramen voor het raadhuis had vervaardigd. Deze firma, die niet meer bestaat, was gelieerd met de Engelse firma Crittal, die nog steeds werkzaam is binnen de staalverwerkende industrie. Bij navraag bleek de DSRM Group uit Darlington in opdracht van Crittal nog steeds dezelfde raamprofielen te produceren, qua maat en samenstelling overeenkomend met de oorspronkelijke ramen van het raadhuis. In samenwerking met de firma Rollecate uit Staphorst is dit basismateriaal uit Engeland verwerkt tot een stalen raamkozijn dat vrijwel identiek is aan het oorspronkelijke Dudokraam, nu echter voorzien van een juiste coating zodat roestvorming, mits regelmatig onderhouden, niet meer voor zal komen. Een deel van de ramen in het raadhuis was goed genoeg om te conserveren, ongeveer driekwart is vernieuwd.

Achterstallig onderhoud en nieuwe ARBO-eisen
In het interieur speelde niet zozeer bouwkundige problemen, als wel een verarmd beeld door achterstallig onderhoud en verouderring van kantoorruimtes. Vanuit de ARBO-wet waren eisen voorgeschreven voor bijvoorbeeld hoeveelheid ruimte per werkplek, hoeveelheid daglicht en luchtverversing per persoon. Hieraan voldeden de werkplekken in het raadhuis niet. Het hele gebouw moest bovendien worden gemaakt voor minder validen. Hiertoe is een ruime gelijkvloerse toegang gemaakt en ook speciale toiletvoorzieningen. In de westvleugel is een nieuwe lift ingebracht die alle niveaus toegankelijk maakt. Voor een flexibel gebruik van ruimtes werden in de kantoorvleugels wanden ingebracht die ook weer verwijderd kunnen worden.
De interventie die nodig was voor een modern kantoorgebruik was ingrijpend. Daarmee deed zich meteen de mogelijkheid voor om ruimtes die verouderd en sleets waren en waar de kwaliteit van het Dudokconcept was verdwenen, te herstellen in de oude staat.

Stijlkamers hersteld
Zo werden in publieke en bijzondere ruimtes meubilair, stoffering en het kleurenpalet van Dudok hersteld op basis van archief, materiaal- en kleuronderzoek. De raadzaal, de burgerzaal, de trouwkamer, de kamer van de burgemeester, de kamers van de wethouders, de koffiekamer, de Dudokkamer werden grotendeels teruggebracht in de oorspronkelijke staat. Maar ook het openbare gebied zoals de gangen werd in oude staat hersteld. Het kleurenpalet van Dudok bleek voor betrokkenen een verrassend harmonisch eindbeeld op te leveren. Die verbazing kan niet worden nagevoeld als je niet ook het sleetse beeld hebt gezien van het raadhuis van voor de restauratie. Vloerbedekking, kleuren op wanden en deuren, meubels en stoffering sluiten nu weer naadloos op elkaar aan en getuigen van het totaalontwerp dat Dudok voor ogen stond.

Installaties
Vanuit brandveiligheid was compartimentering nodig in de gangen. Ook de politie vroeg om speciale voorzieningen zoals een beveiligingsinstallatie voor inbraak en overvallen. Het bestaande installatiepakket - waaronder verwarming en elektriciteit – was verouderd en moest geheel worden vernieuwd. Daarmee is een enorme slag gemaakt in de energetische verbetering van het gebouw. Er is een

De binnenplaats met omringende vleugels in ontmateling , restauratie 1989 - 1996, foto VHA

nieuwe bekabeling aangelegd ten behoeve van het computergebruik. Alle nieuwe toevoegingen, zoals bijvoorbeeld de brandpuien in de gangen zijn bewust ontworpen in een stijl die ontleend is aan Dudok's vormgeving. Nieuwe leidingentracé 's konden uit het zicht worden ingebracht in loze ruimtes die zo kenmerkend zijn voor Dudok's gebouwen.

Kleurbeeld exterieur
Niet alleen in het interieur maar ook aan het exterieur werd een verrassend resultaat bereikt met het herstel van Dudok's kleurenpalet. De witte kleur op de stalen ramen was voor iedereen een vertrouwd beeld geworden. Men had geen herinnering meer aan het originele beeld. De uitkomst van het kleuronderzoek verbaasde dan ook: de ramen waren geel geweest. Ook bij herhaald onderzoek werd vastgesteld dat de gele verflaag toch echt de originele zichtlaag was geweest. Nu oogt het als vanzelfsprekend dat raam en gevel qua kleur bij elkaar horen en een eenheid vormen.

Herstel van de tuinaanleg
In het Gesamtkunstwerk van Dudok vormt de parkaanleg onlosmakelijk onderdeel van het geheel. Door gebrekkig onderhoud was de oorspronkelijke beplanting en aanleg goeddeels verdwenen. Bij restauratie is in de lijn van de gekozen restauratieaanpak de oorspronkelijke aanleg hersteld op basis van onderzoek. De felkleurige rode geraniums in de bakken die in muurtjes zijn geïntegreerd vormen in de zomer nu weer een kleurrijk contrast en omkaderen de strakke parkaanleg van Dudok. De klaterende fonteinen in de vijvers zijn hersteld. In de vijver van de open binnenplaats zijn de zeegroen en azuurblauwe tegels op de bodem hersteld. Voor restauratie waren die kleuren niet meer zichtbaar door vervuiling.

bouwkundige ingrepen in het interieur
Er zijn ook een beperkt aantal bouwkundige wijzigingen doorgevoerd. Zo werd de oude publieksentree die nog een tourniquet bezat, verruimd ten behoeve van een betere toegankelijkheid. Gekozen is voor een overspanning zonder steunpunten waardoor de entree de nodige overzichtelijkheid heeft gekregen. Bij binnenkomst bevindt zich rechts de nieuwe receptie – recent weer vernieuwd - en links een wachtruimte, beide voorzien van in Dudokstijl ontworpen nieuwe meubelen.

Ondergrondse uitbreiding
Voor de afdeling Burgerzaken die aan nijpend ruimtegebrek leed, moest worden voorzien in extra kantoren. Dudok in zijn begeleidend schrijven bij het raadhuisontwerp al mogelijkheden aangegeven hoe toekomstige uitbreiding gerealiseerd zou kunnen worden, namelijk door toevoeging van extra verdiepingen bovenop de noord- en westvleugel. Het restauratieteam besloot vanwege budgettaire en logistieke redenen de uitbreiding te realiseren in het souterrain. De kelderverdieping - vóór restauratie alleen aanwezig onder de oost- en noordvleugel - kon relatief makkelijk worden uitgebreid onder de twee andere vleugels. Hierdoor ontstond ondergronds een, aan de begane grond, gelijke carrévorm die voorziet in een grote hoeveelheid extra vierkante meters. De nieuwe ruimte is voorzien van licht, luchtverversing en verwarming en kan voor velerlei doeleinden geschikt gemaakt worden. De de nieuwe kantoren voor de afdeling Burgerzaken werden

beelden voor en na restauratie
restauratieverslag Van Hoogevest Architecten

ondergebracht in de oostvleugel. Daglichttoetreding is gerealiseerd via nieuwe ramen in de oostgevel op souterrain-niveau. Het materiaal, de maatvoering en detaillering van de nieuwe gevelopeningen zijn ontleend aan bestaande ramen. De huidige bezoeker zal de nieuwe ramen dan ook vermoedelijk niet als nieuw herkennen. Ten oosten van het raadhuis bevindt zich een langgerekt min of meer u-vormige bijgebouw, waarin oorspronkelijk de woning van de bode, de fietsenstalling en de politiepost waren ondergebracht. Dit deel is verbouwd en heringericht ten behoeve van een huisdrukkerij en andere functies.

Structurele en onzichtbare oplossing
Gebleken is dat de enige structurele oplossing voor de bouwfysische en bouwkundige problemen van het jonge monument werd geboden door een integraal herstel, waarbij alle onderdelen – interieur en exterieur - met elkaar samenhingen. Dit betekende in veel gevallen ingrijpend wijzigen, zoals bijvoorbeeld de vervanging van hele gevelwanden in een nieuw gedilateerd buitenspouwblad laat zien. Het was een nieuwe restauratieaanpak voor die tijd waar de gemeente Hilversum naam mee maakte en die vervolgens een impuls gaf aan restauraties van andere jonge monumenten. De unieke, originele uitmonstering en afwerking van het interieur dat door achterstallig onderhoud en verminderde waardering van de gebruiker, sleets was geraakt of was verdwenen, werd bij restauratie in ere hersteld. De nieuwe techniek, nieuwe voorzieningen en nieuwe werkruimtes werden vrijwel onzichtbaar ingebracht met het Dudokconcept als leidraad voor nieuwe toevoegingen. De interventie is niet zichtbaar als nieuwe tijdslaag, waardoor een ingrijpende en noodzakelijke vernieuwingsslag gerealiseerd kon worden zonder aantasting van de hoge monumentwaarde van het gebouw. Om de optimale technische conditie van het gebouw van 1996 duurzaam te behouden voor de toekomst is regelmatig onderhoud nodig. Ook zal de verantwoordelijke afdeling van beheer en gebruik zich moeten richten op een goed samengaan van gebruikerswensen en instandhouding van de ruimtelijke kwaliteit van het Dudokgebouw. Daartoe is het van belang dit onderhoud en beheer volgens plan en in overleg met erfgoedspecialisten wordt bepaald en uitgevoerd.

De binnenplaats na restauratie, waarbij ook de bodem van de vijver weer is te zien, foto Arie den Dikken

De koffiekamer na restauratie en reconstructie van verloren gegane afwerking. De wandpanelen zijn toegevoegd en hebben een akoestische waarde. foto Arie den Dikken

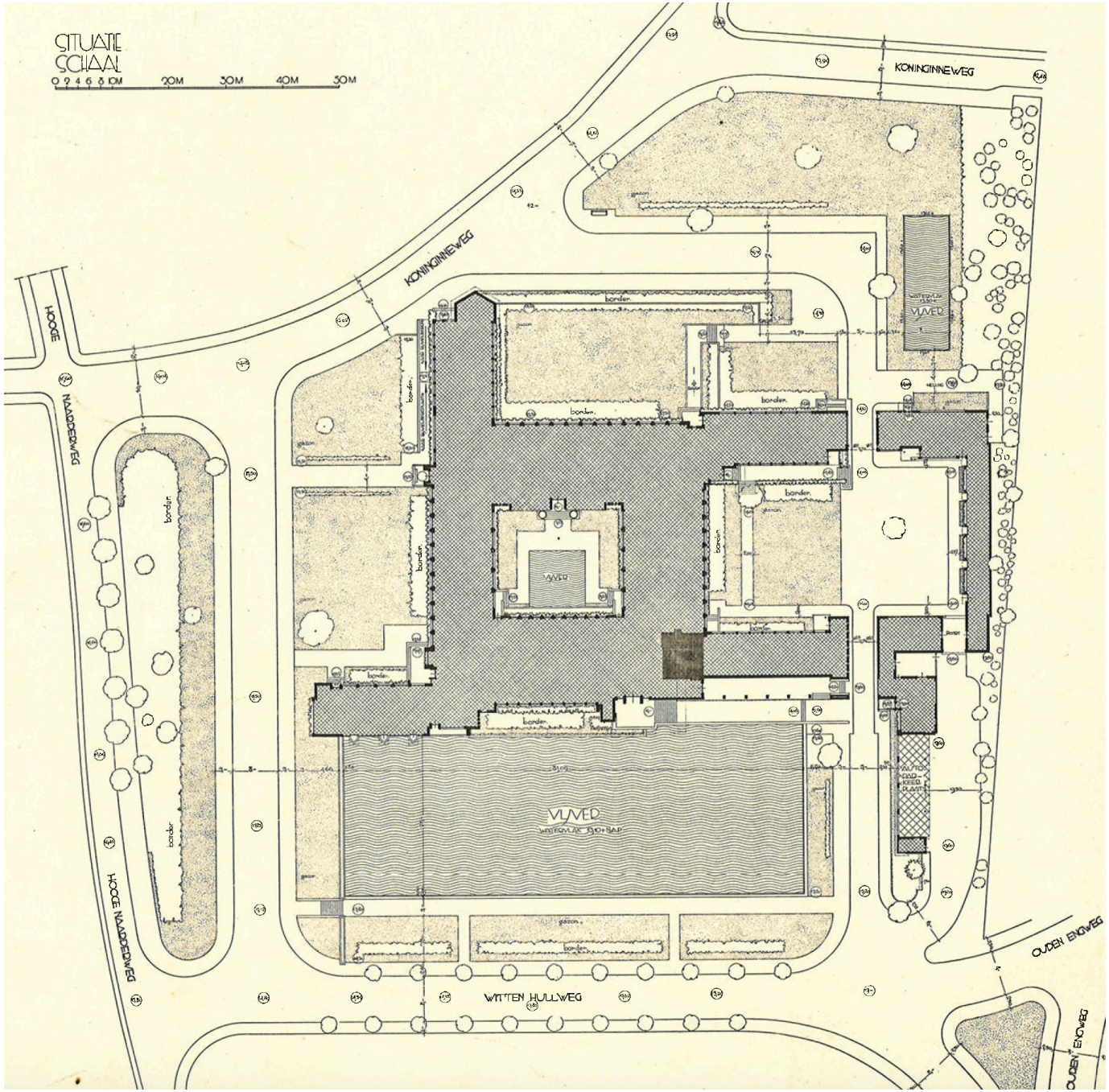

ontwerptekening 1928, situatie
collectie Het Nieuwe Instituut,
Rotterdam

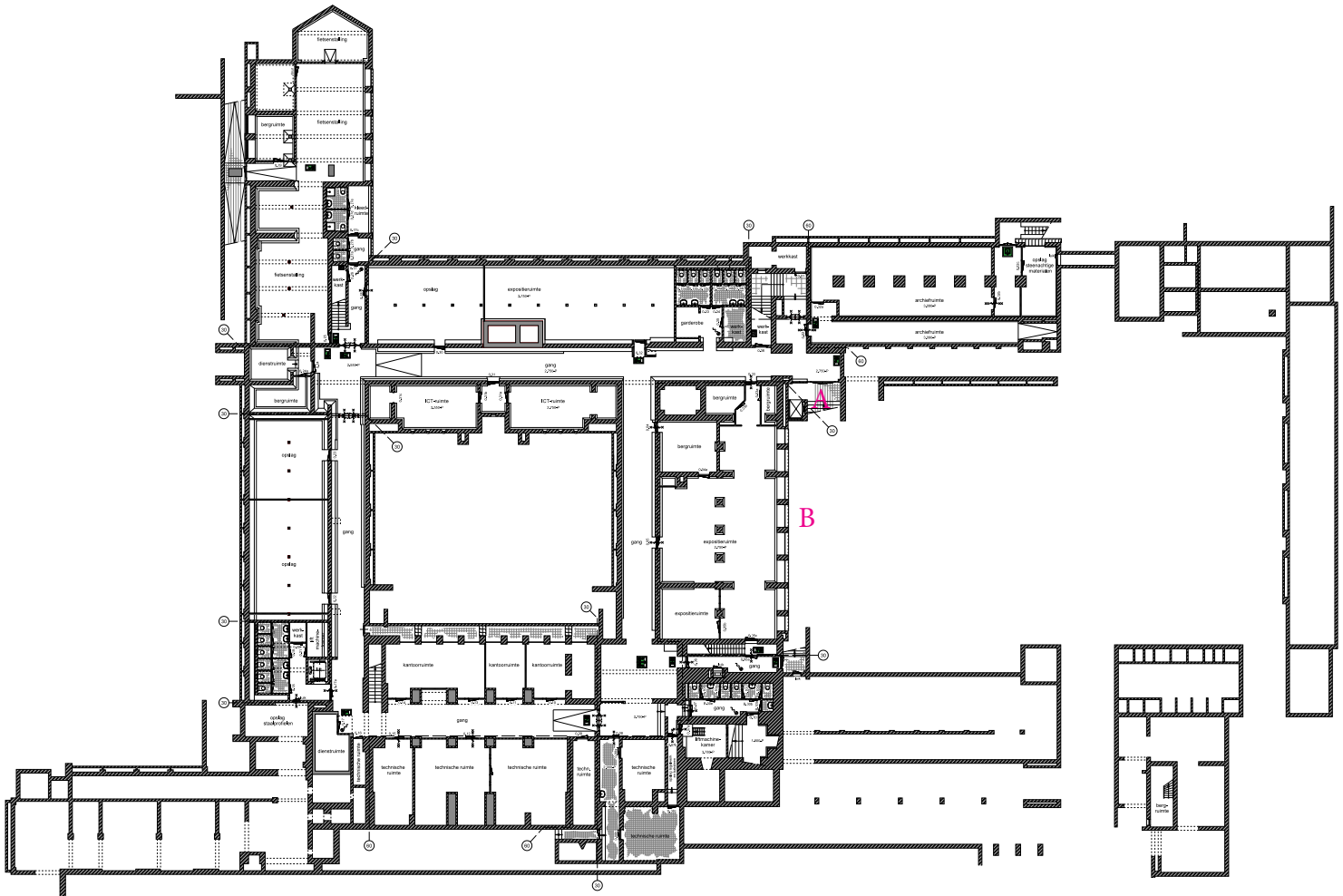

Bij de restauratie zijn alle vleugels in het souterrain met elkaar in verbinding gebracht, zodat er evenals op de begane grond een carre-vorm is ontstaan voor bruikbare ruimte. Een nieuwe entree in de noord-oosthoek (A) geeft toegang tot het Dudokcentrum en nieuwe vensters (B)voorzien de ruimte van daglicht. De ramen zijn conform de detaillering van de staal- profielen van het Dudokraam ingebracht. In het souterrain zijn ook nieuwe toiletgroepen ingebracht.

PLATTEGROND SOUTERRAIN

ONTWERPTEKENING DUDOK BEGANE GROND 1931

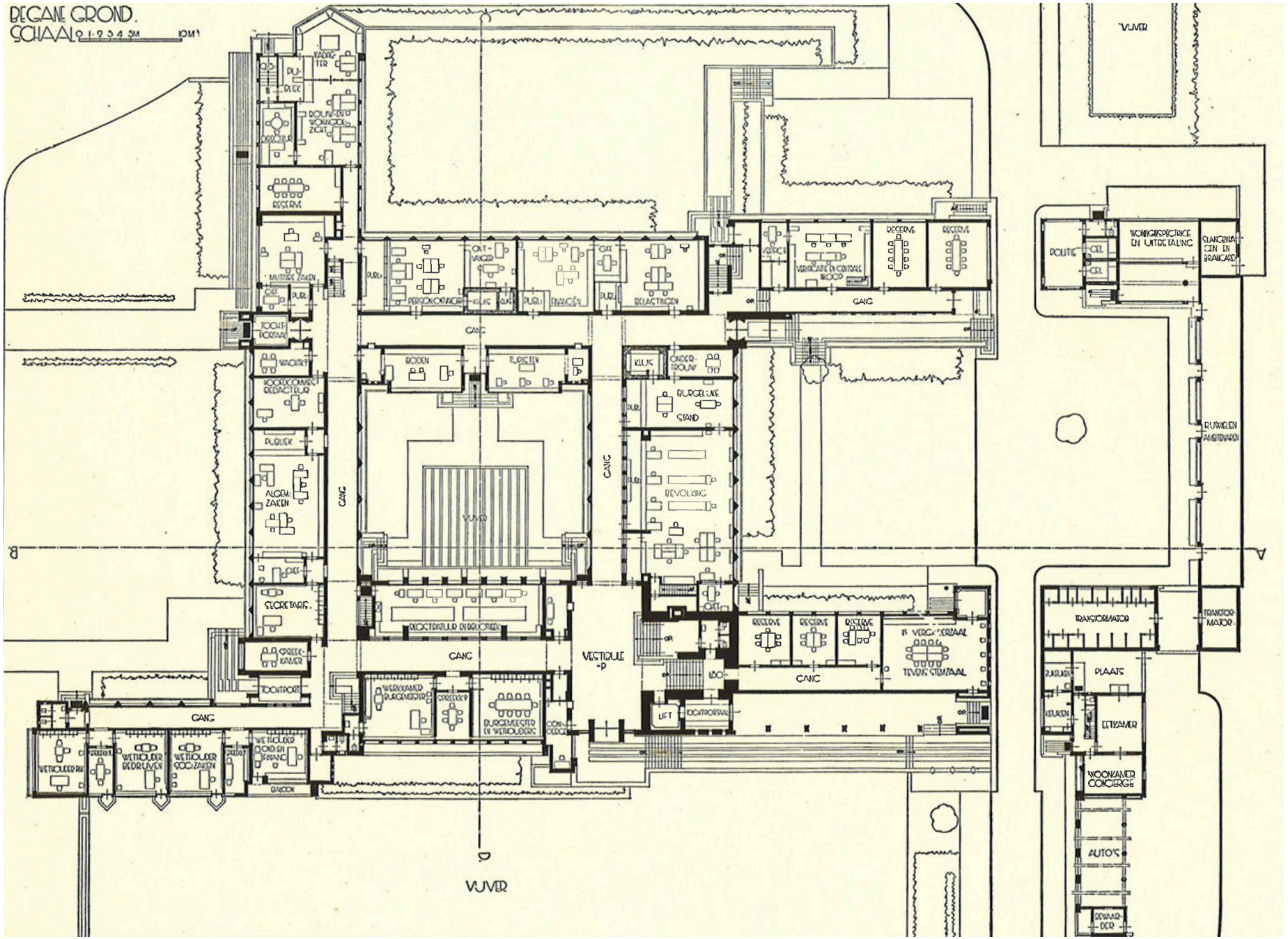

PLATTEGROND BEGANE GROND, VHA 2017

De Interieurs van alle representatieve ruimtes zijn inclusief meubilair gerestaureerd en gereconstrueerd naar het Dudokconcept.

A In deze ruimte is een verdeling gemaakt waardoor het mogeiljk was om te voorzien in een wethouderskamer, een tuin/vergaderkamer voor gemeenschappelijk gebruik en een kamer voor de secretaresse. De nieuwe afwerking van de wethouderskamer is gemaakt naar voorbeeld van de Dudok-afwerking in de originele wethouderskamers.

B In de van oorsprong kamer van de secretaresse is een nieuwe lift ingebracht met voorruimte die alle niveau's toegankelijk maakt voor mindervaliden.

C De ruimte voor algemene zaken is verdeeld in meerdere kantoorruimtes.

D De entree in de westgevel is bij de restauratie VHA aangepast en voorzien van twee wachtruimtes en een nieuwe entreebalie ten zuiden van de entree. Indertijd is gekozen voor een uitvoering die qua materiaal, kleur en vorm aansloot bij het Dudokconcept. Nu is de balie vervangen door een nieuwe die in de receptieruimte is opgenomen. Er is gekozen voor een interieurarchitect die de balie eigentijds heeft ontworpen met een verwijzing naar het Dudokconcept qua materiaalgebruik (marmer). De bezoeker wordt nu ook door middel van een hekwerk gedwongen zich direct te vervoegen bij de ontvangstbalie.

E In de noordvleugel was de plattegrond al voor de integrale restauratie gewijzigd. Hier bevonden zich de ruimtes voor bouw- en woningtoezicht en de archiefruimte voor het kadaster. Bij de restauratie zijn nieuwe kantoor en vergaderruimtes met gang ingebracht.

F Nieuwe brandpuien, deuren, die zijn uitgevoerd in aansluiting op het Dudokconcept.

G Deze ruimte is flexibel indeelbaar gemaakt. Het bestaande stucplafond is gesloopt en hier is een metalen plafond ingehangen waarin ook de verlichting is geintegreerd. Losse wanden kunnen in de bevestigingspunten in het plafond worden gemonteerd en ook weer worden verplaatst. De stramienmaat in het plafond is ontleend aan de maatvoering van de vensters. Recent is de verlichting vervangen in led.

H In deze van origine vergaderzaal en stemzaal zijn bij de recente restauratie extra toiletten ingebracht.

I In de oostelijke bijgebouwen, oorspronkelijk rijwielberging, woning bode en trafohuis, zijn al op een eerder poment andere functies ingebracht. Bij de recente restauratie zijn hier technische ruimtes ondergebracht, waarvoor de opening tussen dakopbouw en gevel dichtgezet is met glazen bouwstenen. In woning van de bode zijn kantoorruimtes ingebracht.

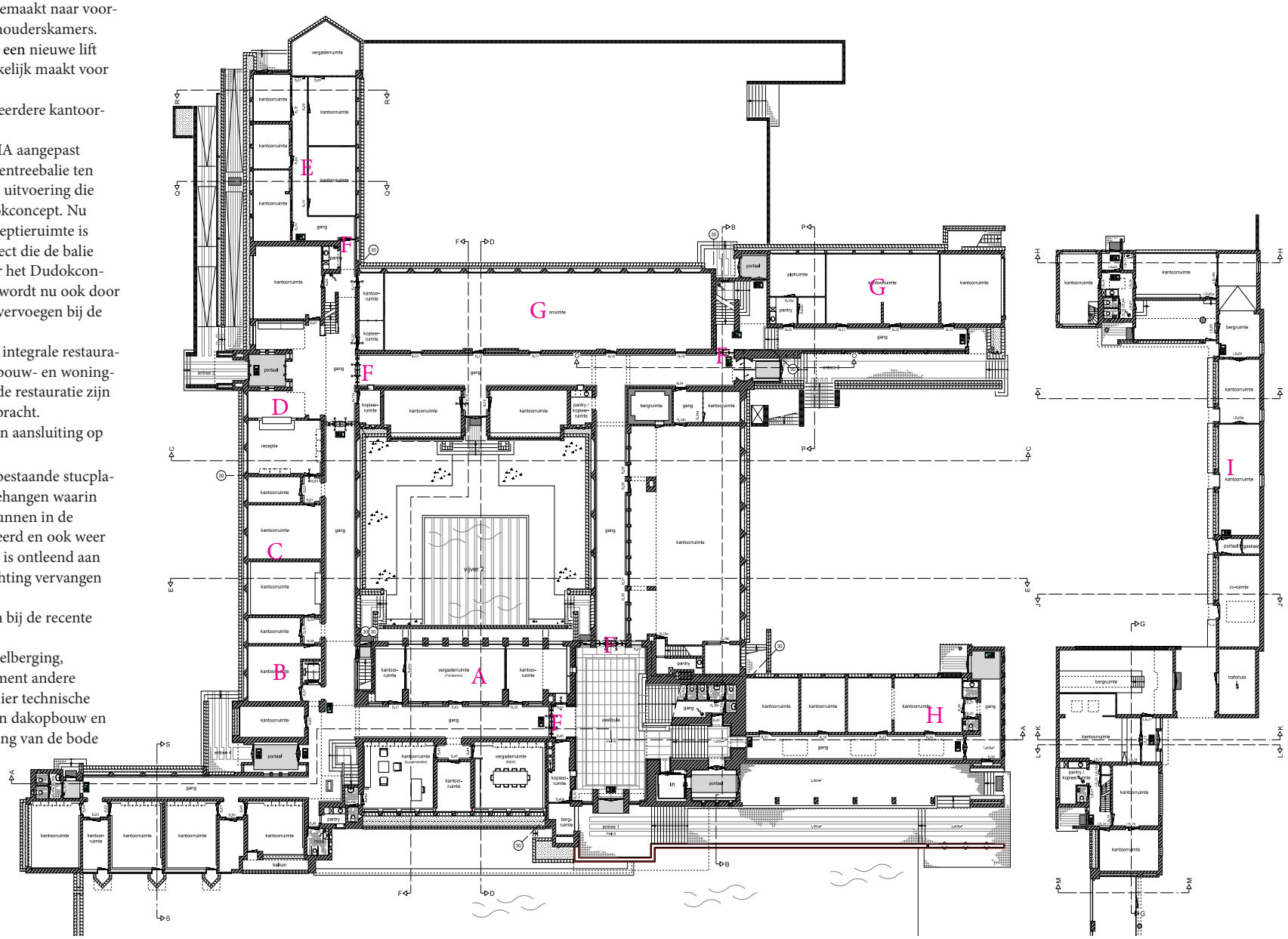

ONTWERPTEKENING DUDOK VERDIEPINGEN 1931

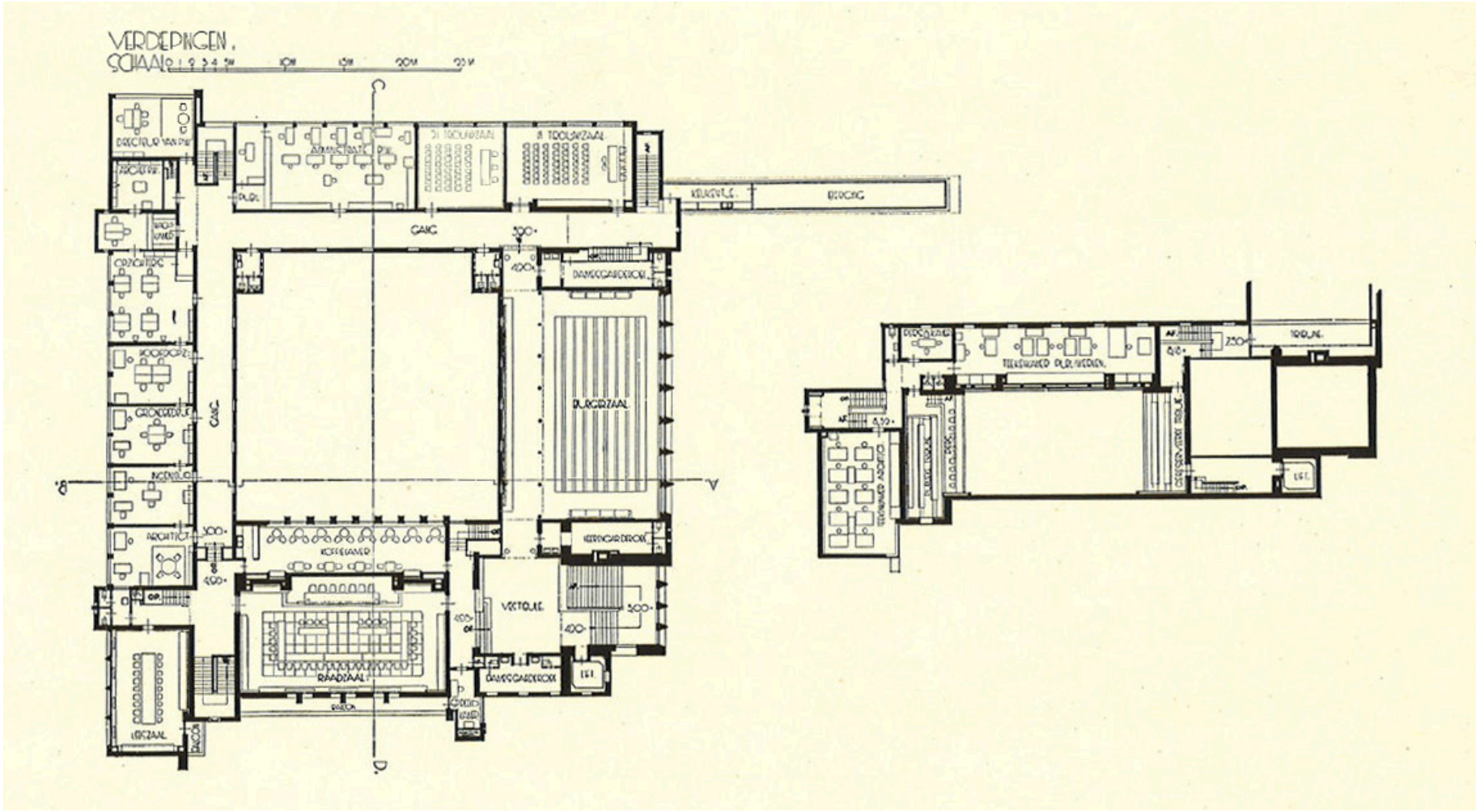

PLATTEGROND EERSTE VERDIEPING VHA, 2017

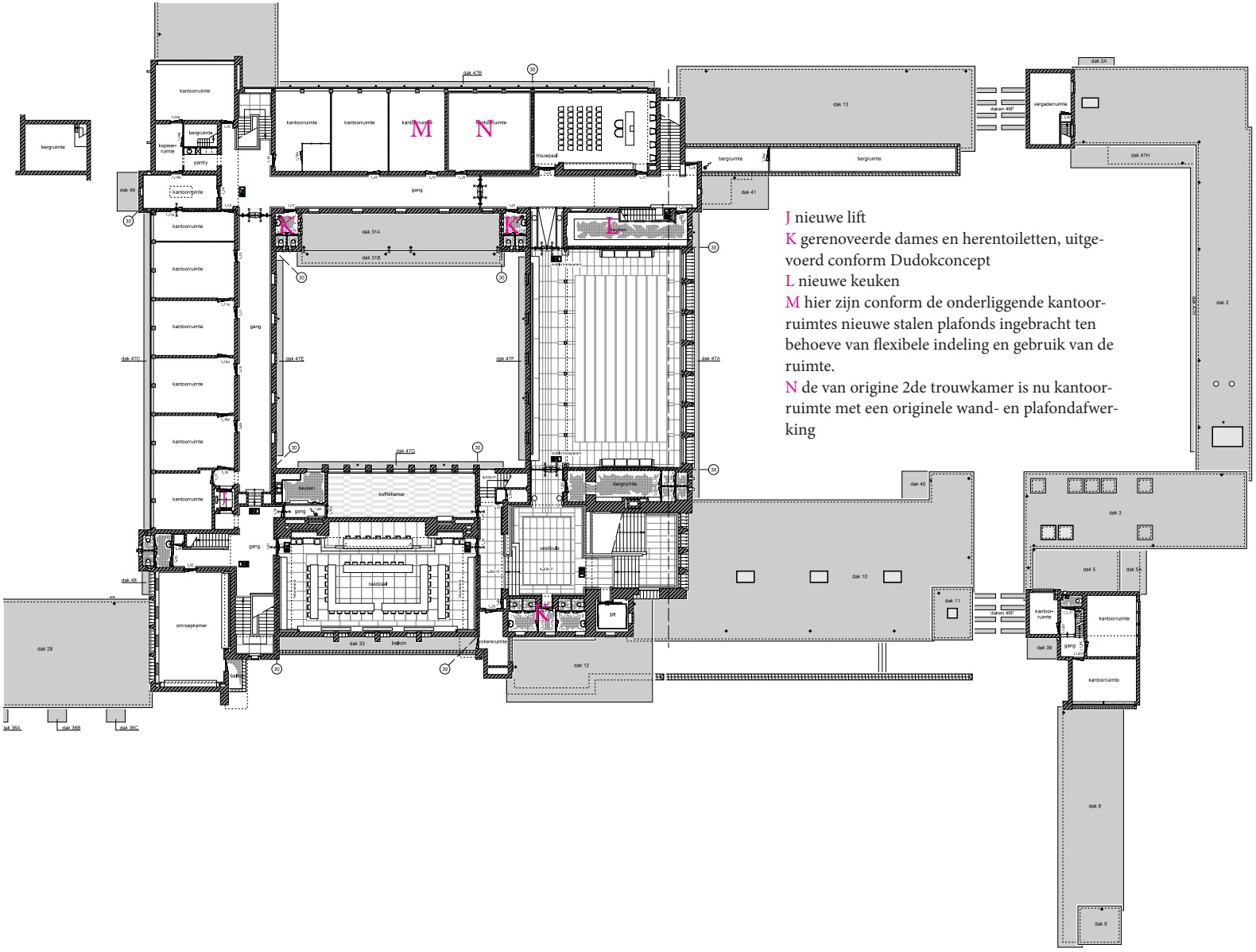

leeszaal voor de raadsleden, 1931, foto collectie HNI, Rotterdam

onderhoud en beheer, protocollen en aanbevelingen

Het onderhoud en beheer van het Raadhuis is sinds enige jaren ondergebracht bij twee verschillende diensten van de Gemeente Hilversum:

- de **dienst vastgoed** zorgt voor het bouwkundig onderhoud van het gebouw
- de **facilitaire dienst** draagt zorg voor facilitaire voorzieningen

onderhoud
Om de optimale staat van onderhoud te behouden voor de toekomst zijn na afronding van de restauratie onderhoudsplannen opgesteld door Van Hoogevest Architecten die vanwege betrokkenheid bij de restauratie alle kennis van het gerestaureerde Raadhuis in huis heeft. In de plannen worden opgenomen een inschatting van de onderhoudsbehoefte met een daarbij behorende kostenraming. Dit plan wordt ingediend bij de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed, die vanuit de subsidieregeling voor instandhouding van rijksmonumenten, de zogenaamde SIM, gelden beschikbaar stelt voor rijksmonumenten, indien het plan goed is onderbouwd. Ook het Raadhuis Hilversum ontvangt die subsidie.
Op regelmatige basis wordt door de erfgoeddeskundige samen met de betrokken ambtenaar van de dienst vastgoed en de betrokken aannemer een rondgang gemaakt door het gebouw om de onderhoudsbehoefte in kaart te brengen en werkzaamheden af te stemmen. Daarna wordt onder toezicht van de restauratiedeskundige het werk uitgevoerd door een daartoe gespecialiseerde aannemer. Het hieronder opgenomen protocol dient ter borging van dit instandhoudingsproces. [Gijs: Ik neem aan dat dit zo wordt gedaan, anders hoor ik het graag]

protocol onderhoud
De instandhouding van het Raadhuis is specialistenwerk zonder welke de winst van de integrale restauratie en de daaruit voortkomende goede staat van onderhoud verloren zal gaan. Het gaat niet alleen om het interieur en exterieur van het gebouw zelf, maar ook om de parkaanleg rondom het raadhuis met gazons, muurwerken, trappen, paden en planten, die een onlosmakelijk onderdeel vormen van het Gesamtkunstwerk van Dudok.

- onderhoudsplannen en de daarmee samenhangende subsidieaanvraag worden samengesteld door een in de restauratie gecertificeerde architect
- het herstel wordt volgens plan uitgevoerd door een in de restauratie gespecialiseerde aannemer
- het werk wordt uitgevoerd conform de uitvoeringsrichtlijnen van de Stichting Erkende Restauratiekwaliteit Monumentenzorg (ERM), die specifiek zijn opgesteld voor ambachtelijk restauratiewerk
- twee keer per jaar wordt door de ERM-erkende restauratiearchitect in samenspraak met betrokken partijen (ambtelijke diensten die bij beheer en erfgoed zijn betrokken) een rondgang gemaakt om de onderhoudsbehoefte vast te stellen en te bepalen wanneer welk werk wordt uitgevoerd

beheer
De wensen van gebruikers worden behandeld door de betrokken ambtenaar vanuit de facilitaire dienst. De dienst schaft bijvoorbeeld nieuw meubilair aan, veelal op grotere schaal zodat deze ook voor

beelden van verrommeling die geen toelichting behoeven

andere dienstgebouwen van de Gemeente gebruikt kunnen worden. De keuze voor nieuw meubilair wordt niet specifiek afgestemd op het gebruik en de omgeving van het raadhuis [Domien, corrigeer als het anders is]. Dit heeft te maken met het inkoopbeleid van gemeentes die gehouden zijn aan aanbestedingsregelingen die van overheidswege worden opgelegd. De facilitaire dienst krijgt te maken met wensen die soms een conflict opleveren met de ruimtelijke kwaliteit van publieke en private ruimtes. Zo zijn er verspreid door het Raadhuis gerokte tafels te vinden en in het zicht staande vuilnisemmers met zichtbare blauwe vuilniszak. Voor de burgerzaal is gekozen voor een makkelijk stapelbare stoel en ook bij de keuze van nieuw meubilair voor de werkruimtes wordt niet een eenduidig beleid gevoerd vanuit visie op kwaliteitsbehoud in de ruimte. Besluitvorming vindt ad hoc plaats, prijs en gemak zijn keuzebepalend. Het zijn een aantal voorbeelden, die duidelijk de problematiek neerzetten waar gebruiker en beheerder en de afdeling cultureel erfgoed van de gemeente, die mede verantwoordelijk is voor het behoud van monumentwaarde, mee te maken krijgen. Daarom is gezocht naar mogelijkheden om meer sturing te geven aan geschetst proces zodat in de toekomst een modern en eigentijds gebruik van het raadhuis samen zal gaan met behoud van de ruimtelijke kwaliteit die zo kenmerkend is voor het Dudokgebouw. Er is een integraal en consistent beleid nodig waarvoor breed draagvlak wordt gevonden binnen beleidsmakers, beheerder, gebruiker en andere betrokken ambtelijke diensten.

Rondleidingen door het raadhuis

Vroeger woonde er een conciërge in het bijgebouw bij het raadhuis. Als er onraad was, was hij snel ter plekke. Dit was de man die wist hoe alles werkte, die de lichten uitdeed, de deuren sloot en die net-

Gispen

heid en orde in het gebouw bewaakte. Ook was het een traditie om alle nieuwe werknemers een rondleiding te geven door het gebouw zodat zij ingewijd werden in de geheimen van het Dudokgebouw. Het droeg bij aan bewustwording van de schoonheid en kwaliteit van het raadhuis. Het lijkt ons een goed idee om opnieuw een bode aan te stellen, iemand die een goede omgang met het gebouw bewaakt en die tegelijkertijd de traditie in ere kan herstellen van het rondleiden van nieuwe werknemers.

zonering

Om sturing te geven aan het gebruik van het raadhuis hebben wij het gebouw verdeeld in zones, waarbij voor elke zone een bepaalde graad van aanraakbaarheid geldt. Er zijn ruimtes waar niets mag veranderen zonder overleg met de afdeling cultureel erfgoed en er zijn ruimtes waar mogelijkheden zijn voor verandering zonder die goedkeuring. Bij ingrepen in het casco en ingrijpende herinrichting (waartoe bijvoorbeeld ook het veranderen van kleuren behoort) van stijlkamers geldt een vergunningsplicht en zal een omgevingsvergunning moeten worden aangevraagd bij het vergunningenloket. De aanvraag zal dan door de Commissie van Welstand en Monumenten worden beoordeeld, waarbij het advies van de afdeling Cultureel Erfgoed zal worden meegewogen in het advies dat de Commissie uitbrengt aan de afdeling Bouwzaken. [Friederike: klopt deze route]

Op pagina's 28 - 33 (paginanummers aanpassen) is in de plattegronden aangegeven welke ruimtes niet aanraakbaar zijn (blauw) zijn, welke ruimtes iets meer aanraakbaar zijn (groen) en welke ruimtes wel aanraakbaar zijn (geel).

beelden van verrommeling die geen toelichting behoeven

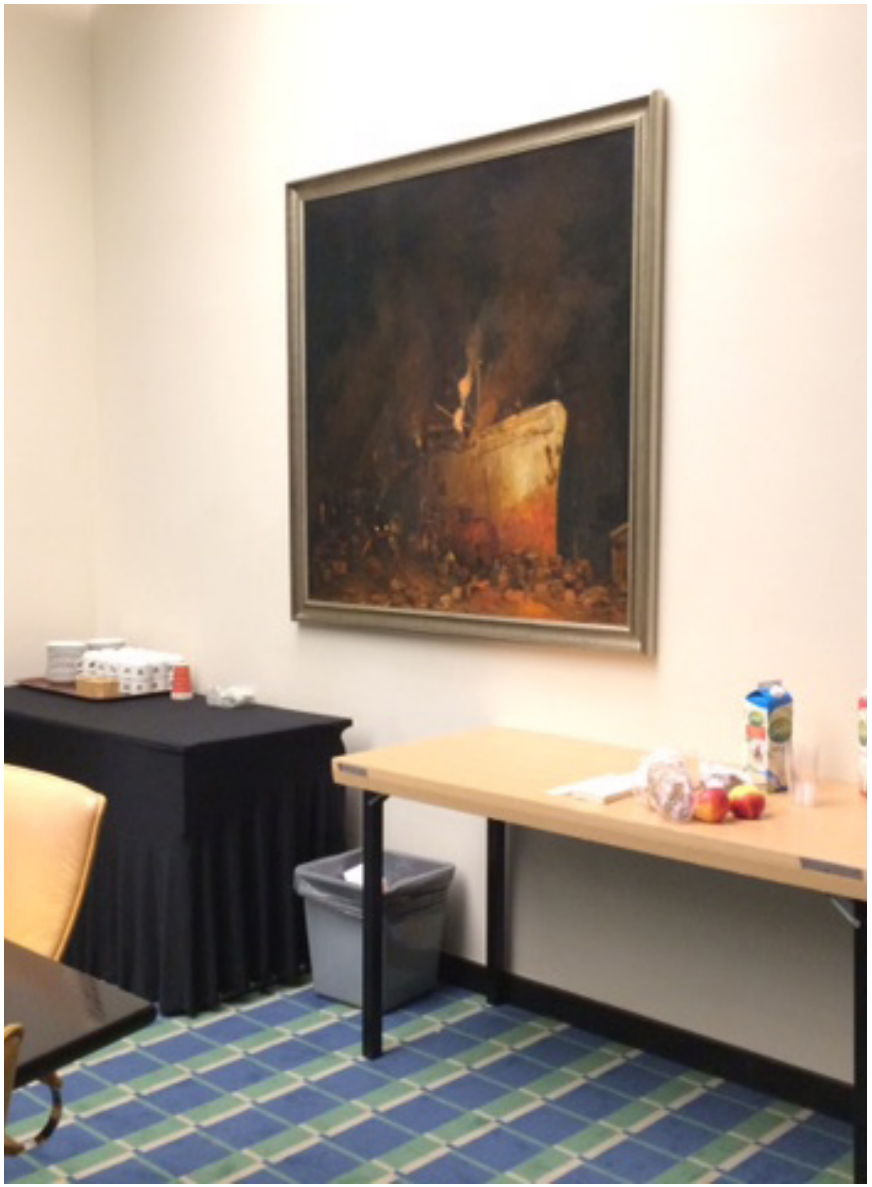

Niet aanraakbaar (blauw)
In algemene zin is het zo dat het gehele exterieur van het raadhuis, alle representatieve ruimtes en publieke ruimtes, inclusief de gangstructuur niet aanraakbaar zijn. In blauwe ruimtes zijn nog originele of naar oorspronkelijk voorbeeld herstelde wand- en vloerafwerkingen aanwezig met bijbehorende verlichting en meubilair. Dit vormt een ensemble dat een hoge waarde heeft en als zodanig bescherming geniet. Deze ruimtes moeten behouden worden in de staat waarin deze zijn opgeleverd in 1996, na restauratie.

Protocol voor blauwe ruimtes
- ingrijpen vergunningsplichtig volgens de weg zoals om schreven op p. .
- bij toevoeging van nieuwe elementen is overleg nodig met erfgoedspecialisten

Meer aanraakbaar (groen)
Meer aanraakbaar zijn de werkruimtes die geen bijzondere wand en vloerafwerking hebben en die in de jaren 90 zijn voorzien van nieuwe stalen plafonds met een bepaalde stramienmaat, waaronder flexibele wanden geplaatst kunnen worden. Voor deze ruimtes zullen qua meubilairkeuze en stoffering catalogi worden gemaakt die kwaliteitseisen omvatten.

Protocol groene ruimtes
- bij aanschaf van meubilair de catalogi met kwaliteitseisen raadplegen
- bij wijziging van het kleurbeeld in overleg met de afdeling cultureel erfgoed kleur kiezen uit het kleurenpalet van Dudok.(bijlage nog toevoegen)

Aanraakbaar (geel)
Aanraakbaar zijn utilitaire ruimtes en de losse elementen die later zijn ingebracht en niet zijn aangekocht op basis van een duidelijke relatie met het Dudokconcept. Voor deze onderdelen/ruimtes gelden geen protocollen of aanbevelingen.

Catologi voor meubilair met kwaliteitseisen
De catalogi voor nieuw kantoormeubilair waarin kwaliteitseisen staan geformuleerd zouden moeten worden samengesteld door de afdeling cultureel erfgoed in samenspraak met de facilitaire afdeling. Indien gewenst kan een externe erfgoedspecialist en een interieurarchitect een bijdrage leveren aan het formuleren van kwaliteitseisen. Het oorspronkelijke meubilair voor de gemeenschappelijke ruimtes zijn door Dudok indertijd besteld bij Gispen (tafels en buismeubilair) en Thonet (stoelen). In de kantoorruimtes waren ook bureaus van Ahrend aanwezig. Een deel van het meubilair voor alle representatieve ruimtes is door Dudok zelf ontworpen. Tegenwoordig fabriceren genoemde ontwerpers/leveranciers/fabrikanten nog steeds meubilair van een vergelijkbare kwaliteit, maar nu ook geschikt voor computergebruik. De retromodellen zijn ook nog in de handel en zouden voor vergaderlocaties geschikt kunnen zijn, daar waar men tijdelijk zit. Een bureaustoel en tafel zijn kostbare investeringen waarbij functionaliteit zou moeten samengaan met een uitstraling die past bij het Raadhuis.
Referentie voor kwaliteitseisen zouden kunnen zijn:
- Stalen buisstoelen (Gispen, Thonet)
- Tafels (verstelbaar in hoogte, Gispen)
- Eenduidigheid
- Kleur bepalen in relatie tot het kleurenpalet Dudok (zwart, houtkleur)

hoge waarde

positieve waarde

indifferente waarde

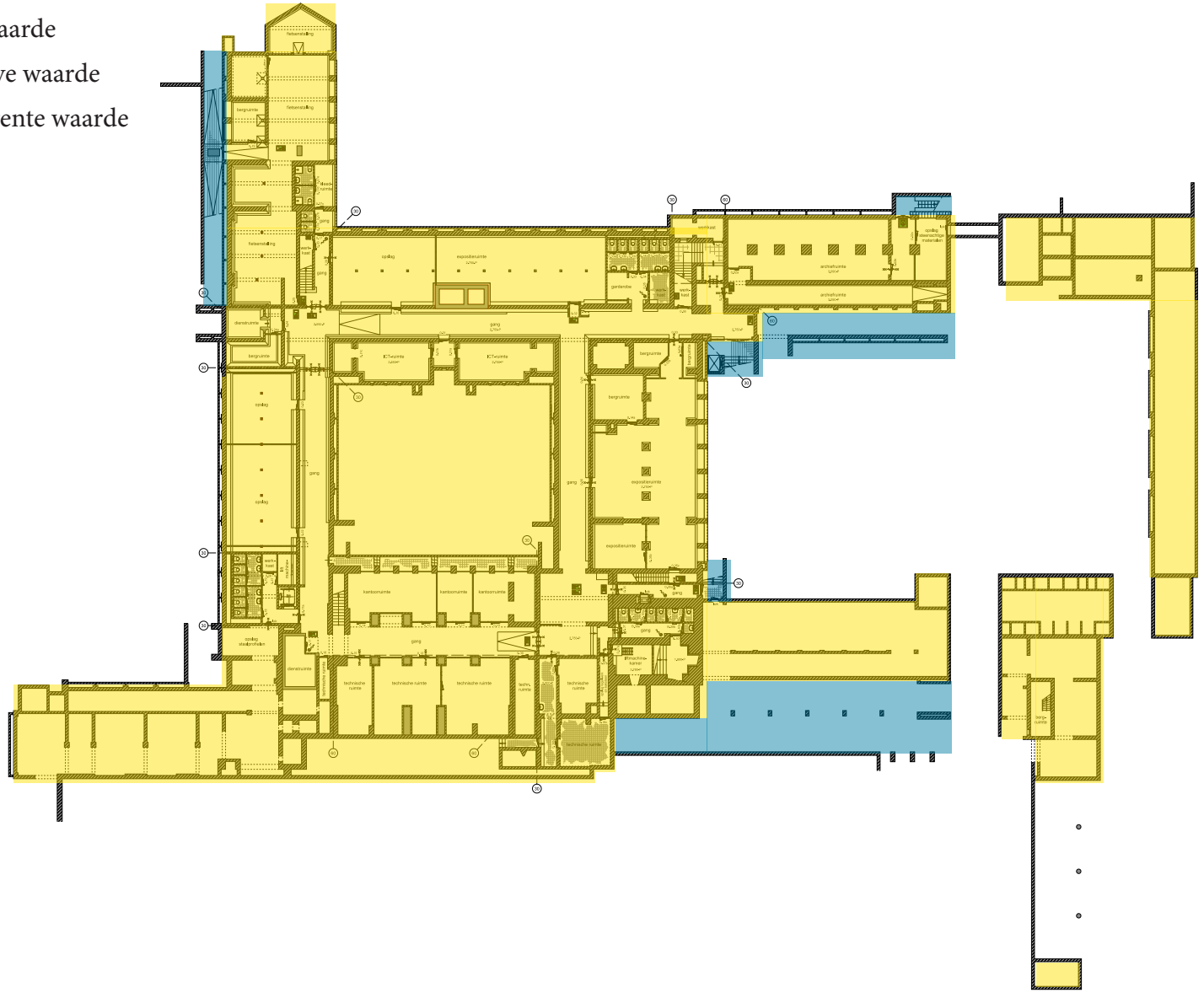

PLATTEGROND SOUTERRAIN

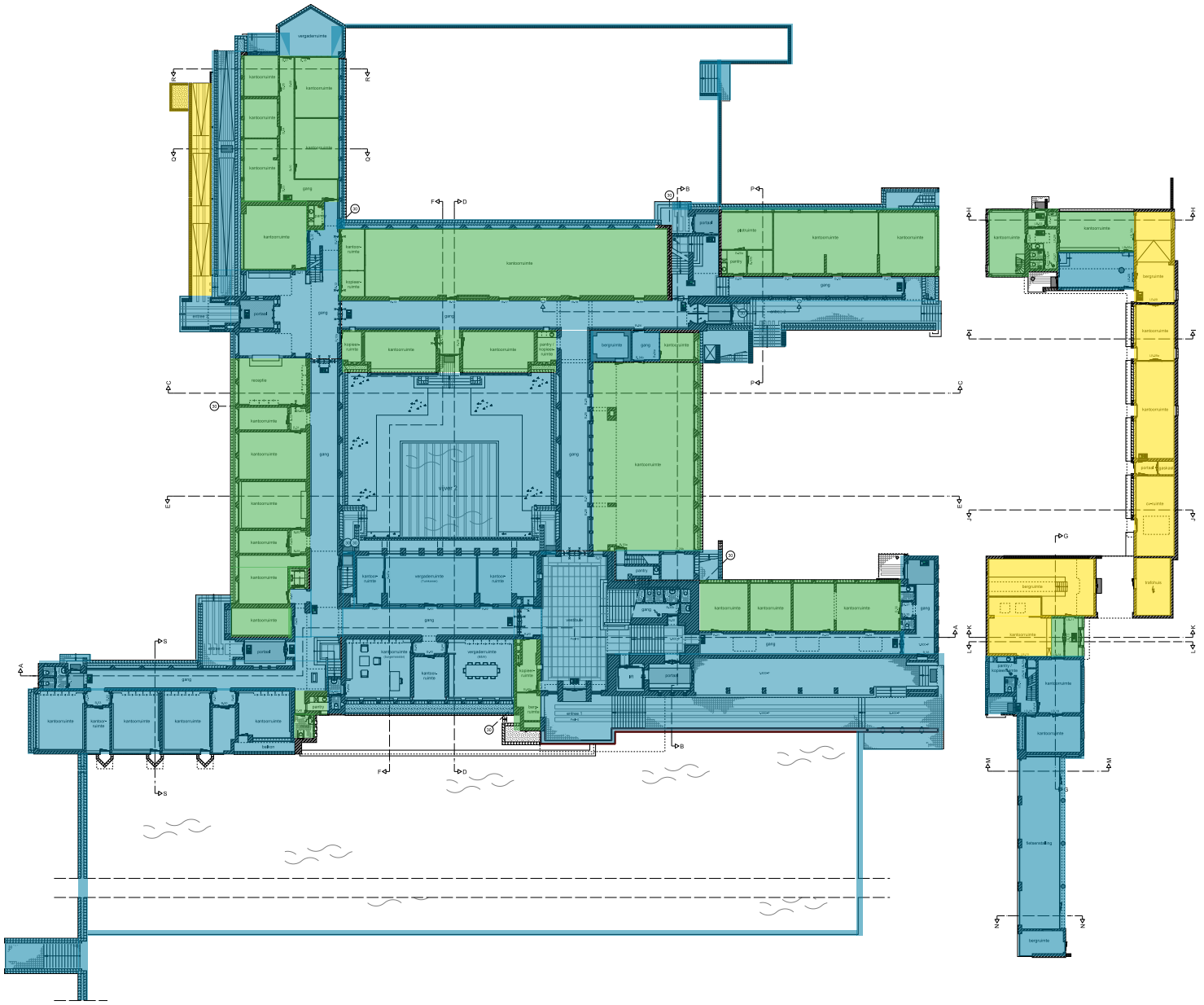

PLATTEGROND BEGANE GROND

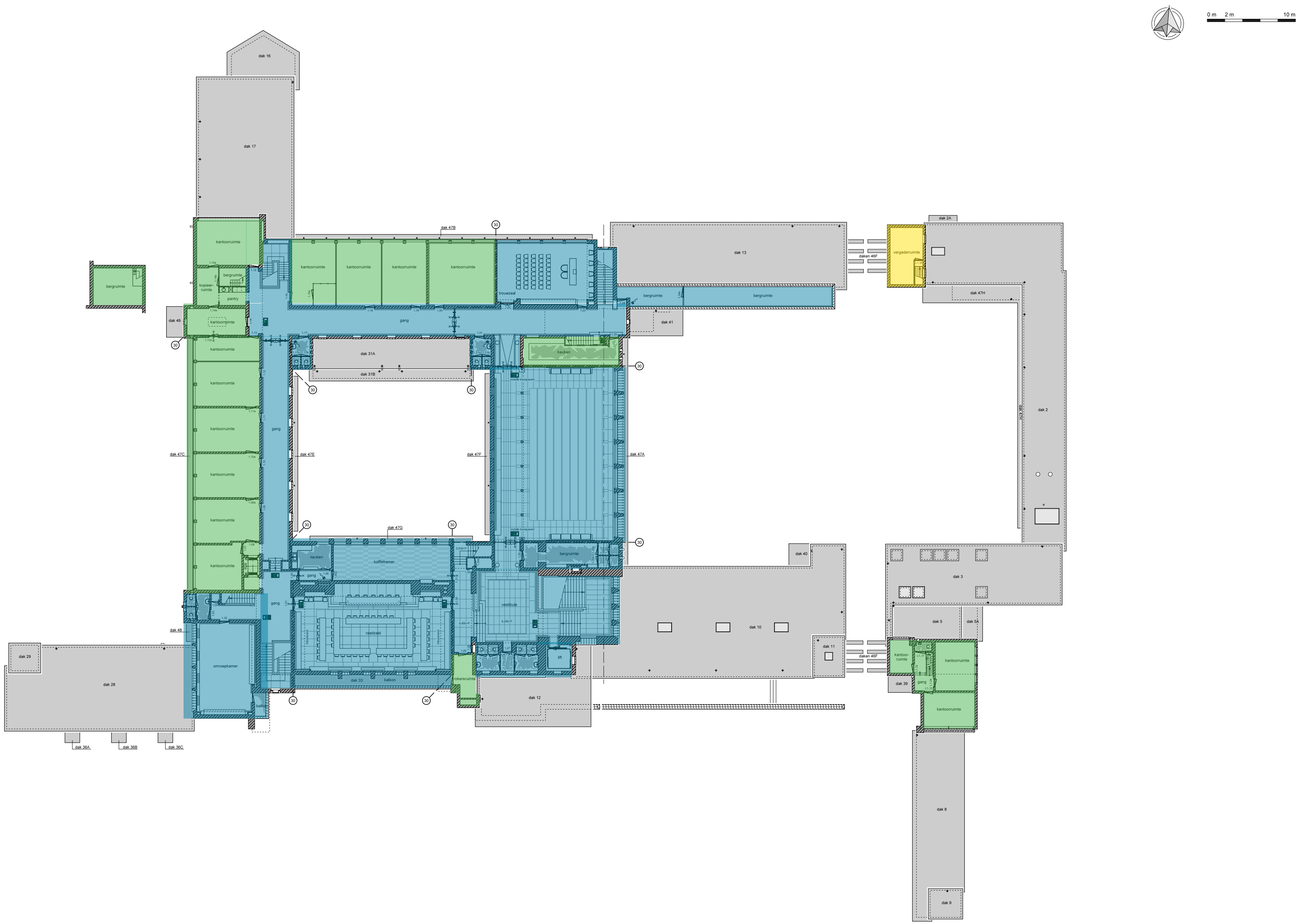

PLATTEGROND 1E VERDIEPING

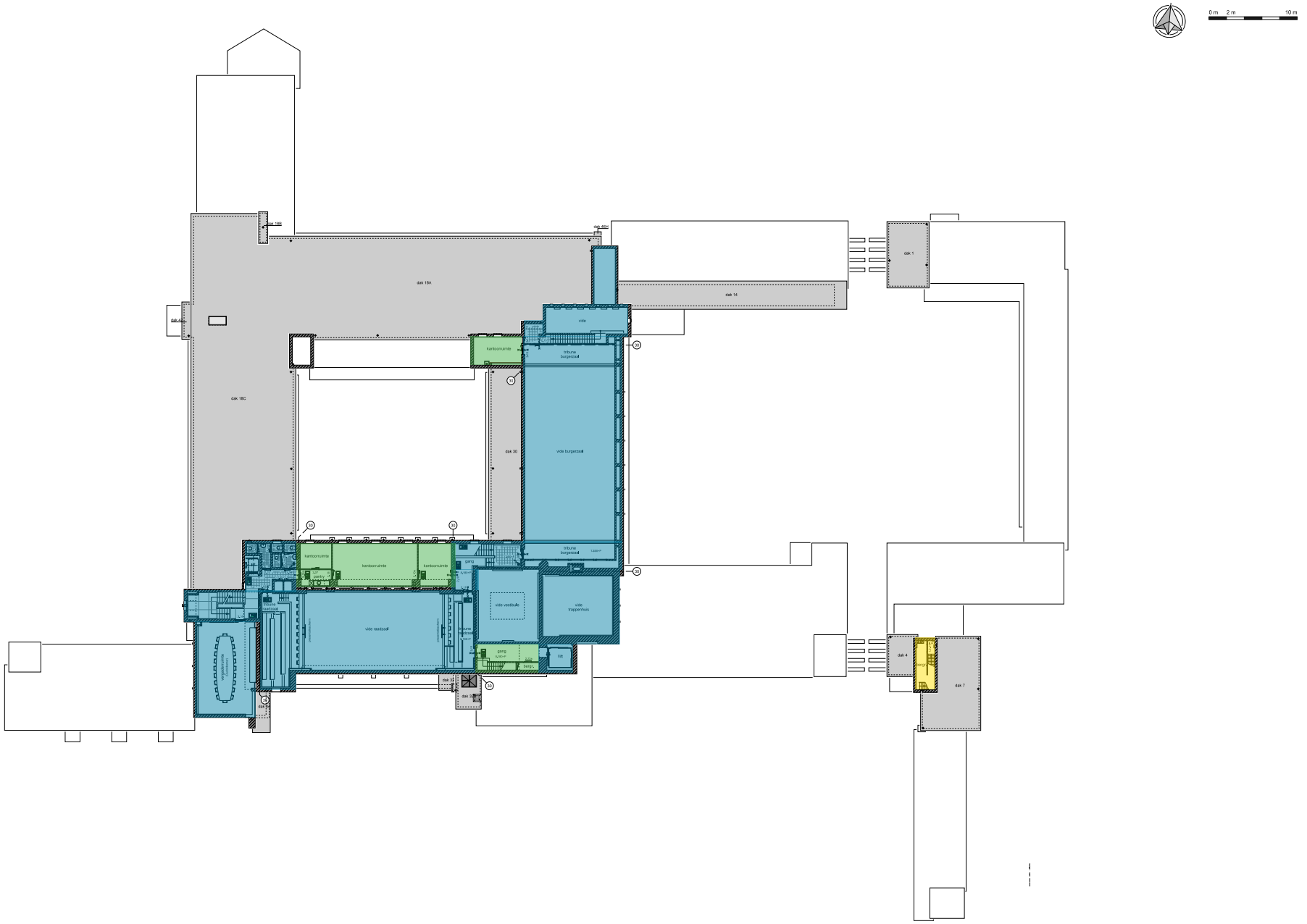

PLATTEGROND 2E VERDIEPING

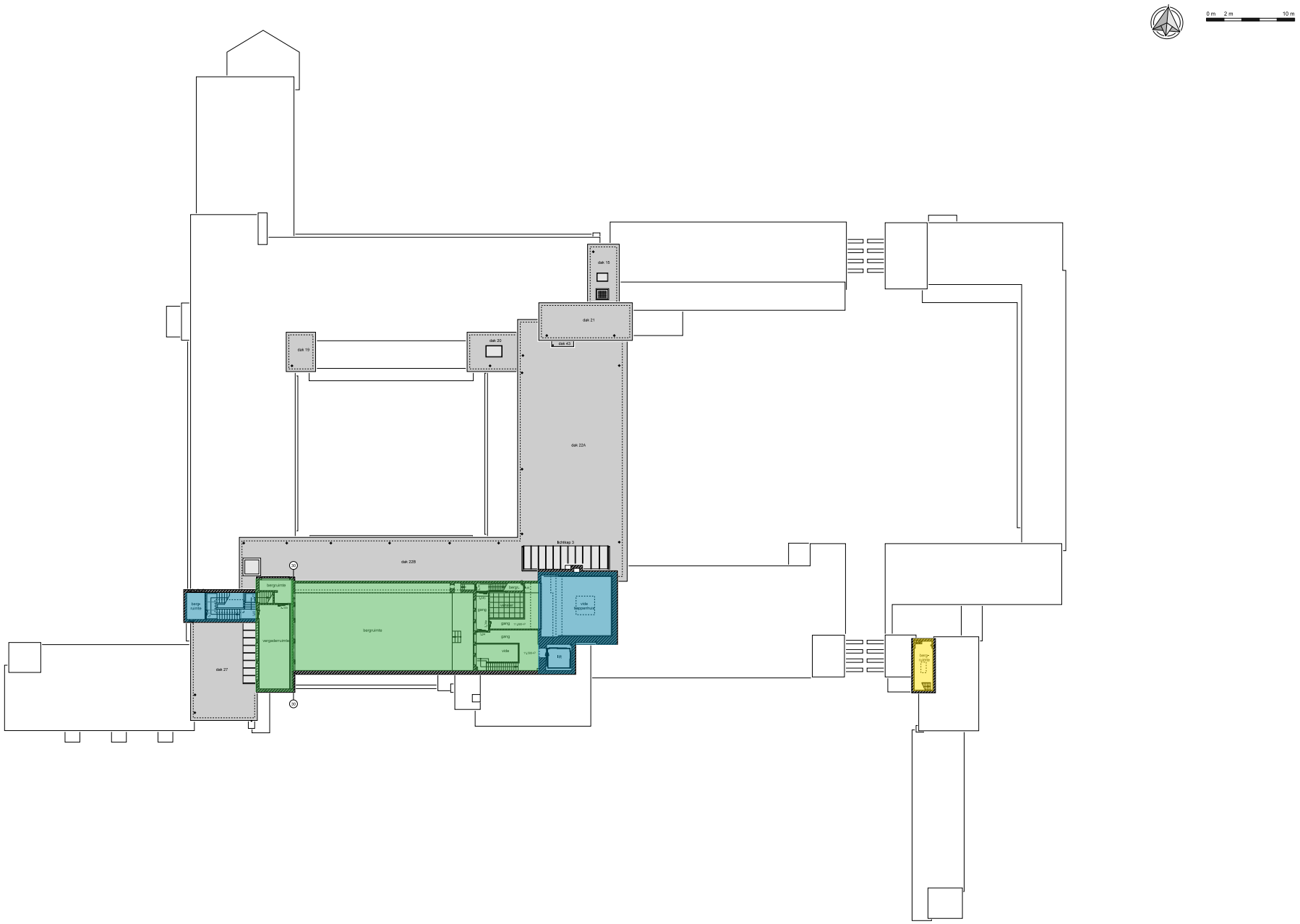

PLATTEGROND 3E VERDIEPING

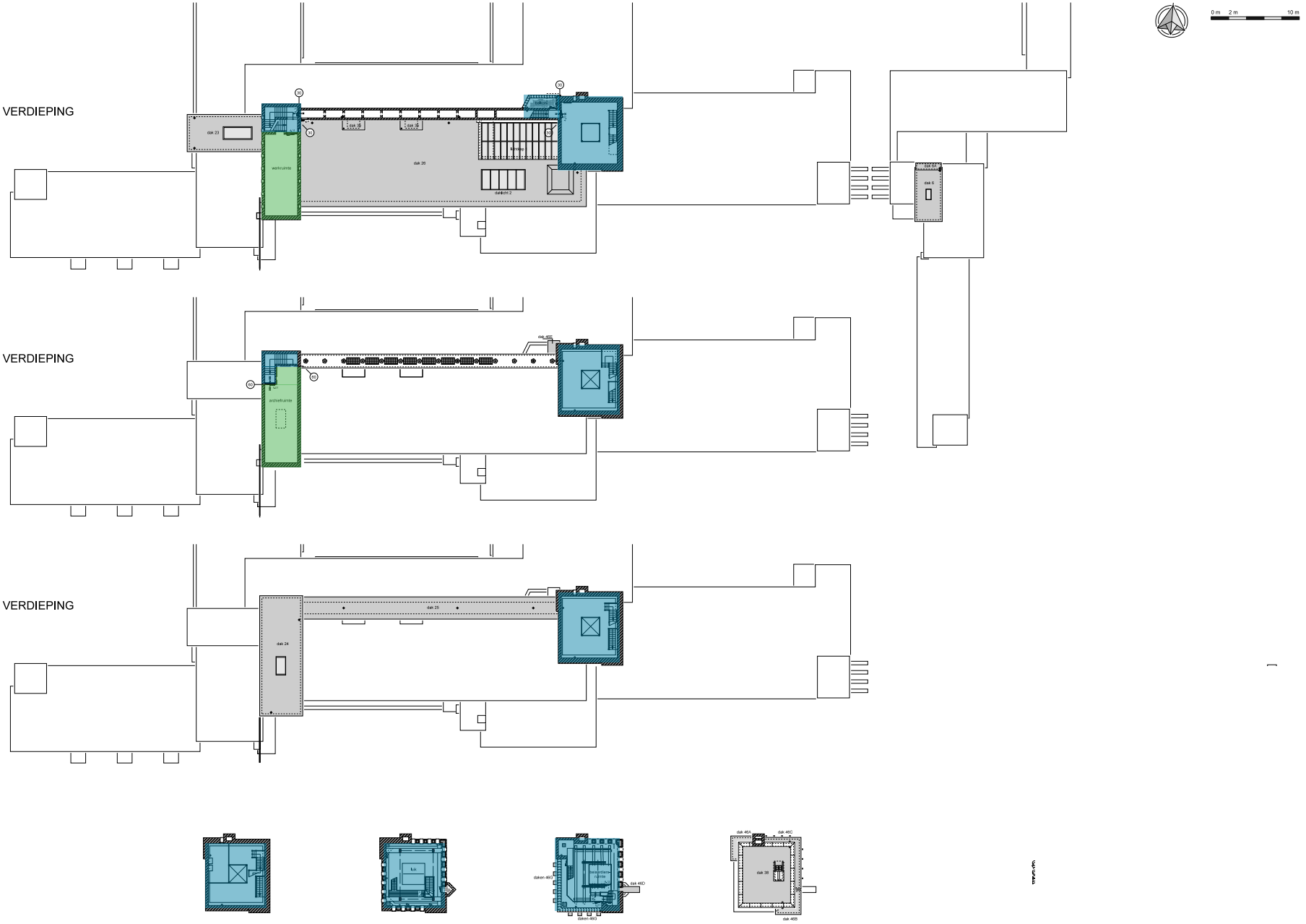

PLATTEGROND 4E VERDIEPING

PLATTEGROND 5E VERDIEPING

PLATTEGROND 6E VERDIEPING

PLATTEGROND 7E, 8E, 9E VERDIEPING EN TORENDAK